

MIDDELNEDERLANDSE MARIALEGENDEN

VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE

UITGEGEVEN DOOR

Y 282

14/12

DR. C. G. N. DE VOOYS.

—
TWEDE DEEL:

INLEIDING — VERSPREIDE MARIALEGENDEN —
AANTEKENINGEN

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ

VOORHEEN

E. J. BRILL
LEIDEN

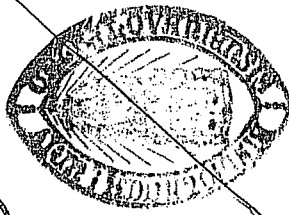
INHOUD.

Inleiding.	Bladz.
I Doel van deze uitgave. Verantwoording omtrent de wijze van uitgeven	VII
II Beknopte beschrijving van de gebruikte handschriften en oude drukken	XIV
III De onderlinge verhouding en de samenstelling van de voornaamste verzamelingen. Losse opmerkingen omtrent de taal. LXXVIII	

Teksten.

CCVII—CCXII Exemplen van onser liever vrouwen soutet (naar het Katwijkse hs.)	1
CCXIII—CCXLI Marialegenden uit het Haagsche handschrift (Ms. Kon. Bibl. 70 H 42)	24
CCXLII—CCLXIV Marialegenden uit het Amsterdamsche handschrift (Univ. Bibl. N° 580)	48
CCLXV—CCLXXXV Exemplen uit „Den bogact der glorioser maghet mariën” (Ms. Univ. Bibl. Gent N° 946)	75
CCLXXXVI—CCCI Exemplen uit „Een devoet boeckskijn van stichtigher leringhe ende van goeden exempelen” (Ms. Kon. Bibl. Den Haag 73 G 31)	93
CCCII—CCCV Exemplen uit Ms. Landesbibl. Dusseldorf C 25	105
CCCVI—CCCVII Exemplen uit Ms. Maatsch. der Ned. Letterk. 1031. CCCVIII—CCCLIX Exemplen uit „Een devoet boeck vanden eerbareghen love der saliger ende ewelicker maghet gods moeder mariën” (Ms. Kon. Bibl. Den Haag 70 E 13)	121
CCCX Exemplen uit „Dat pryeel der heyligher maecht sinte agnacen” (Ms. Kon. Bibl. Den Haag 73 H 29)	126
CCCXII—CCCXVII Exemplen uit Ms. Kon. Bibl. Den Haag 73 F 27	129
CCCXVIII—CCCXXI Exemplen uit Ms. Kon. Bibl. Den Haag 71 H 6. CCCXXII—CCCXXV Exemplen uit Ms. Univ. Bibl. Amsterd. I G 18. 141 CCCXXVII—CCCXXV Exemplen uit Ms. Univ. Bibl. Amsterd. IV G 19. 148	

LBS 502049-60

Bladz.	
CCCCXVI Exempel uit Ms. Kon. Bibl. Brussel II 755	153
CCCXXVII Exempel uit Ms. Kon. Bibl. Brussel 20105	156
CCCXXVIII Exempel uit Ms. Kon. Bibl. Brussel 388	163
CCCXXIX—CCCXXXI Exempelen uit Ms. Kon. Bibl. Brussel 2224	164
CCCXXXII Exempel uit Ms. Univ. Bibl. Gent 1080	194
CCCXXXIII—CCCXXXV Exempelen uit Ms. Univ. Bibl. Gent 1267	196
CCCXXXVI Exempel uit Ms. Univ. Bibl. Gent 1305	198
CCCXXXVII—CCCXLIII Exempelen uit „Vander weerdicheit des souters der glorioser maghet mariën” (Ms. Mechelen)	198
CCCXLIV Exempel uit Ms. Stadsbibl. Hamburg theol. 1576	217
CCCXLV Exempel uit Ms. Stadsarch. Keulen 12 ²⁵	220
CCCXLVI—CCCXLVII Exempelen uit Ms. Univ. Bibl. Würzburg: ch. qu. 144	221
CCCXLVIII Exempel uit Ms. F. C. B. Wenen 7905	225
CCCXLIX Exempel uit Ms. F. C. B. Wenen 7943	226
CCCL—CCCLI Exempelen uit de „Expositie op het Pater Noster” (Ms. Kon. Bibl. Brussel 1654)	228
CCCLII—CCCLIII Exempel uit Ms. Kon. Bibl. Brussel 21940	230
CCCLIV Exempel uit Ms. Kon. Bibl. Brussel II 112	235
Bijlage I. Fragmenten uit de Dietsse vertaling van Caesarius van Heis- terbach: „Dialogus miraculorum” (naar Ms. Univ. Bibl. Gent 338)	237
Bijlage II. Fragmenten uit de tweede vertaling van hetzelfde werk (naar Ms. Stadsbibl. Hamburg theol. 1125)	246
Bijlage III. Exempelen uit de Dietsse vertaling der „Aurea Legenda” (naar Ms. Kon. Bibl. Brussel 15140)	262
Aantekeningen	273
Verbeteringen	336

INLEIDING.

I

In de inleiding van mijn *Middelneerlandsche legenden en exempelen* heb ik uiteengezet, wat naar mijn mening de oorzaak was dat het Middeleeuwsche proza zo laat de aandacht getrokken heeft. Dit geldt in 't bijzonder voor de Marialegenden. Niets was de rechtzinnige Protestant in het Katholicisme meer antipathiek dan het naïeve wondergeloof, en de verering van de Heilige Maagd. Het Haagse handschrift met Marialegenden was in de achttiende eeuw in 't bezit van Clignett, maar hij heeft er geen gebruik van gemaakt. Dat behoef ons niet te verwonderen; immers in de uitgave van de *Spiegel Historiae*, die hij met Steenwinkel bezorgde, achtte hij het nodig zich te verontschuldigen voor de opname van de Maria-miraculen. „Gerne hadden wy deze fabelen achter gelaten; doch daar wy het HS. uitgeven, zoo als het is, kon men hier toe bezwaarlijk besluiten, te meer noch, zoo wy in acht namen, dat wy ons in deze uitgave veel al by het taalkundige bepaalden, en er in deze verdichtels, nog wel het een ander ten dezen opzichte dienstig, gevonden wordt”¹⁾. Le Long noemt het exempel van de Soudaensdochter, waarvan hij een gedrukt exemplaar bezat, een „Boekje van Monniken-fabrik”²⁾ en citeert met instemming Pieter Rabus, die een verklaring geeft waarom de monniken lust hadden „de Werreld met een smook van fabelen, en verdichte grollen d'oogen te verblinden 't Was hun enkel voordeel, het domme graauw, door vermakelyke Geschiedenis verzieringen by d'ooren te vangen”³⁾.

1) Spiegel Historiae (Leyden 1785) II, 194.

2) Boeksaal der Nederlandsche Bijbels (1732), blz. 351.

3) P. Rabus *Vermaakelykheden der Taalkunde*, p. 260, geciteerd door Le Long, a. w. blz. 346.

Dezelfde geringschatting vinden we terug in het begin van de negentiende eeuw. Het tijdperk van Willem I was te „verlicht-liberaal”, en te zelfgenoegzaam om zich in de gemoedstoestand van anderen in te kunnen denken. Volgens Tollens, de woordvoerder van het toen levende geslacht, waren de Middeleeuwen een tijd, toen „een zwarte walm hing over d'aardbol heen, een bare nacht, zoo ver de blik zich strekte”, een tijd toen „de dweepzucht heerschte, de domheid zat in eer”. De Romantiek bracht verandering. Maar de romantici zagen de Middeleeuwen door de bril van Walter Scott; ze beschreven de uiterlijke schittering en de bonte avontuurlijkheid van het ridderleven, maar drongen niet door tot de ziel van die tijd. De stoet van romantiese figuren die door de litteratuur trok, was een maskeraderoptocht van negentiende-eeuwers, in Middeleeuws kostuum.

Een uitzondering maakte de Katholieke dichter Alberdingk Thijm. Terwijl hij in zijn „Karolingische verhalen” de Middeleeuwsse fantasie huldigde, toonde hij tegelijk gevoelig te zijn voor de poëzie van het kinderlike geloof by die naieve Middeleeuwers. Het verwondert ons dus niet dat we van zijn hand een studie over de *Mariallegenden* bezitten (*Dietsche Warande* V, 385 vlg.), waarin hij vooral de gedeelde proeven voor zich zelf laat spreken. Naast hem dient Van Vloten genoemd te worden, de man die door zijn veelzijdigheid onze litteratuur-geschiedenis als wegbereider zo grote diensten bewezen heeft. Al in 1851 gaf hij in zijn *Verzameling van Nederlandsche Prozasukken* (blz. 301—315) een aantal goed gekozen Mariallegenden uit het Haagse handschrift. Later werd dit gebruikt door Wijbrands voor zijn studie over *Casarius van Heisterbach* (*Studien en Bijdragen op 't gebied der Historische Theologie* II, 1—116, *Aanh.* C) en door C. Honigh, die in de *Gids* van 1879 (II, 457 vlg.) een uitvoerige studie over *Middelnerlandsche Mariallegenden* schreef. In verband daarmee vatte de „Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde” het plan op, een uitgave van deze teksten te geven. Honigh had zich daartoe bereid verklaard, en het handschrift ten dele afgeschreven, maar het bleef bij het voornemen. Toen ik ten behoeve van mijn dissertatie het afschrift-Honigh voltooid had, lag het tevens in mijn bedoeling, dit later uit te geven. Maar juist was ik er mee gereed,

toen ik in 1898 kennis maakte met een belangrijk handschrift met Mariallegenden, in het bezit van het Gymnasium te Katwijk. Dadelik begreep ik dat bij een mogelijke uitgave dit handschrift verreweg de voorkeur verdiende boven het Haagse: het was ouder, met veel meer zorg geschreven, en rijker van inhoud. Toen dus tot de uitgave besloten werd, vervaardigde Mej. Kuenen, in opdracht van de *Maatschappij*, een nauwkeurig afschrift van het Katwijkse handschrift¹⁾. Ondertussen was mijn materiaal steeds aangegroeid: eerst door vondsten in buitenlandse bibliotheken, terwijl ook een nader onderzoek van de Amsterdamse en Haagse handschriften nieuwe stof leverde. Noch in het zomer van 1902 ontdekte ik door de hulp van Dr. De Vreese in het Groot Seminarie te Mechelen een handschrift met legenden over *Mariën Souter*, voor de Mariaverering tegen het einde der Middeleeuwen van groot belang²⁾. Daardoor was ook het materiaal te omvangrijk geworden voor één bundel.

Bij deze uitgave heb ik mij een tweeledig doel gesteld. In de eerste plaats zijn deze teksten kultuur-historiese dokumenten van grote waarde, als 't ware oorkonden voor het zieleleven van de Middeleeuwsse mens. De innerlike poëzie van deze produkten der kinderlike volksverbeelding en de bekoring die van de naieve verhaaltrant uitgaat, geven aan deze legenden niet zelden een hogere litteraire waarde dan menig Middelnerlands „dichtstuk” bezit. Al komt het niet bij mij op, de artistieke verdienste van dit eenvoudige proza te vergelijken met de gelijktijdige Nederlandse schilderkunst, ze ontspruiten toch uit éenzelfde geest. Het is mijn bedoeling niet, dit alles hier nader toe te lichten. Ik zou dan in herhaling vervallen: de eigenlike inleiding en de doorlopende commentaar op deze teksten, is te vinden in mijn proefschrift: *Middelnerlandsche legenden en exemplen* ('s-Gravenhage 1900). Hier geef ik dus in hoofdzaak de

1) Aan de Directie van het Gymnasium te Katwijk breng ik hierbij mijn hartelike dank voor de welwillendheid waarmee het handschrift gedurende zo lange tijd werd afgestaan.

2) Ook aan het Bestuur van het Groot Seminarie gevoel ik mij verplicht voor de bereidwilligheid waarmee dit handschrift op het Archief te Assen tot mijn beschikking werd gesteld, zodat ik er voor mijn uitgave een ruim gebruik van kon maken.

bibliografiese mededelingen die nodig zijn om de herkomst van deze teksten na te gaan, en in verband daarmee een vergelijking van de overgeleverde verzamelingen.

In de tweede plaats zijn deze teksten van belang voor de kennis van de Middeleeuwse taal. Ook in dit opzicht heb ik bruikbaar materiaal willen leveren. Daarom is het hier de plaats om de wijze van uitgeven te verantwoorden. Bij het afdrucken van een oude tekst zijn principieel twee standpunten mogelijk, in verband met het doel van de uitgave. Ten eerste kan het vooral om de inhoud te doen zijn: men wil dan de tekst binnen het bereik van velen brengen, de lezing zoveel mogelijk vergemakkelijken. Daarvoor dient normalisering van de spelling, invoering van moderne interpunctie, stilzwijgend verbeteren van fouten, of als er meer handschriften zijn, de samenstelling van een kritiese tekst. Varianten zijn daarbij overbodig. Een dergelijke wijze van uitgeven heeft het voordeel, dat de aandacht van de lezer steeds op de hoofzaak gericht blijft, en nergens nodeloos afgeleid wordt. Daar staat tegenover het gevaar dat de subjectieve opvatting van de uitgever de bedoeling van de Middeleeuwse schrijver verduistert. Maar afgezien daarvan, dunkt mij dat ook een liefhebber van Middeleeuwse kunst op den duur de voorkeur zal geven aan een minder „gerestaureerde" uitgave, 'al mag hij in 't begin nu en dan struikelen over het ongewone. Ik voor mij gevoel bij zo'n tekst ook een zekere pieteit voor de uiterlijke vorm, evenals ik liever een schilderij van Memlinc zie in de oorspronkelijke sobere omlijsting, met Gotiese letters, dan in een moderne lijst, met hoeveel smaak ook ontworpen. Ten tweede kan de uitgever zich ten doel stellen, de lezer zo nauwkeurig mogelijk op de hoogte te brengen van de tekst in het handschrift, met de oorspronkelijke spelling en interpunctie en uitvoerige varianten; daarbij mogen geen fouten onvermeld blijven. In hoofdzaak heb ik mij op dit standpunt geplaatst. Maar overdrijving zou schadelijk geweest zijn: een diplomatische afdruck, waarin o. a. alle afkortingen aangegeven zijn, blijft storend werken, en zou de niet-filologische lezer, voor wie deze uitgave ook bestemd is, afschrikken. Daarom heb ik getracht hem wat tegemoet te komen, maar alleen zó, dat men met geringe moeite de spelling en interpunctie van het

handschrift in de oorspronkelijke gedaante herstellen kan. Alleen zulke tegemoetkomingen leken mij gerechtvaardigd; een andere middenweg tussen de beide aangegeven methoden acht ik minder gewenst.

Dat de oude spelling niet gewijzigd mag worden, daarover zal wel niet veel verschil van gevoelen bestaan. Immers, zo lang we niet volkomen op de hoogte zijn van de verhouding van spelling en klank in het Middelnederlands, lopen we gevaar door spellingwijziging verschillen in de klank te verduistren. Eén verandering heb ik mij veroorloofd: ik heb nl. in de onderscheiding van de tekens *u* en *v* ons gebruik, en niet het Middeleeuwse gevolgd, omdat de ervaring geleerd heeft, dat dit het oog van de meeste lezers hindert, en het begripen belemmert. Dit kon veilig gebeuren omdat men met behulp van een paar eenvoudige regels de toestand van het handschrift des vertiezende herstellen kan. In het Katwijkse hs. worden consequent deze regels gevolgd: *i*°. Aan het begin en aan het einde van een woord schrijft men *v*, zowel voor onze klinker *u* als voor de medeklinker *v*, dus: *v* = *u*, *iv* = *iu*, *vv* = *uu*, *vvz* = *ure*. De enige uitzondering die ik opgemerkt heb, komt voor aan het einde van een tweeklank: *laev*, *haazev*, terwijl men begripelijkwijze ook *zvv* spelt. *z*°. In het midden van een woord schrijft men altijd *u*, dus *ouet*, *deuot*, *heuet*, *setue*, *veruærde*, *verderuet* enz. Alleen in samenstellingen waarin de samenstellende delen te herkennen zijn, vindt men enige wérfeling, b. v. *navolghende*, maar daartegenover ook *biçhtuader*. In handschrift met stordige spelling, zoals het Haagse, vindt men ook op dit punt willekeur. In de onderscheiding van *ij* en *y* heb ik de handschriften gevolgd. In het Katwijkse hs. zal men ook op dit punt een grote regelmaat opmerken, maar toch is dit niet onder zulke eenvoudige regels te brengen. Verder heb ik de letters die sifers aanduiden, b. v. *.x.* = *10*, *.l.* = *50*, *.vij.* = *7*, meestal met een voorafgaande en volgende punt, vervangen door de in ons schrift gebruikelijke Romeinse sifers. Ook het deelteken op de *e* (*ê*), dat in het Middeleeuwse schrift niet voorkomt, heb ik voor het gemak van de lezer aangebracht. Verandering van *ww* in *uu*, b. v. *wwf* = uut achtte ik overbodig, omdat dit spoedig went.

Omtrent de interpunctie bestaat minder eenstemmigheid. Ik geloof

dat men de waarde van de Middeleeuwsse interpunctie gewoonlijk te gering schat. De Middeleeuwers wisten niet af van een redekunstige interpunctie, die trouwens ook tegenwoordig steeds meer, en terecht, voor de fonetische plaats maakt ¹⁾, maar hun rusten zijn dikwijls verassend juist en verduidelijken de bedoeling. Toch is het gevaarlijk op dit punt doctrinair te zijn. Er zijn ongetwijfeld handschriften die zeer slordig en slecht interpungeren; meestal gaat dit samen met slordig schrift en slordige spelling, b. v. in het Haagse hs. met *Marialegenden*. In zo'n geval verdient een slaafse afdruk geen aanbeveling. Als dus het Haagse handschrift de basis voor mijn uitgave geworden was, zou ik stellig de interpunctie naar mijn inzicht gewijzigd hebben ²⁾. Met het Katwijkse handschrift daarentegen is het heel anders gesteld; dat is ook op dit punt met zorg bewerkt. De interpunctie is veel soberder dan wij gewend zijn: de punt geeft eenvoudig een kortere of langere rust aan ³⁾; een hoofdletter doet dezelfde dienst. Hoogst zelden wordt punt en hoofdletter voor dat doel gebruikt; de keren zijn wel te tellen. In de andere handschriften zal men opmerken dat dit meermalen voorkomt. In 't algemeen krijgt dus de lezer, evenals in de Middeleeuwsse muziek, alleen de nodigeste aanduiding: er wordt veel aan zijn opvatting overgelaten. Wanneer we bedenken hoe vaak een zin, in verband met het accent en het tempo, op verschillende wijzen goed geïnterpungeerd kan worden, dan begrijpen we beter dat waarschijnlijk met opzet de nodige speeruite gelaten werd. Opmerking verdient ook, dat in aangehaalde woorden de leestekens noch spaarzamer gebruikt worden. Daar mist men niet zelden een punt, waar men die ook volgens de M.E. interpunctie verwachten zou. Dit

1) Van hoeveel belang het is, zich bij het taal- en leesonderwijs streng aan een fonetische interpunctie te houden, zal ieder kunnen nagaan, die het uitnemende *Taal- en Leesboek* I van Van den Bosch en Meyer bestudeert.

2) Nu ik maar betrekkelijk weinig naar dit hs. afstrakte, ben ik daar niet van de regel afgeweken; alleen heb ik daar vijf wat punten tussen haakjes ingevoegd. De vergelijking van deze bladzijden met het Katwijkse hs is leersaam; daarbij zie men ook de varianten uit hs. H, waarin ik ook de punten opzettelijk met zorg heb weergegeven.

3) In hs. H. vond ik een enkele maal de punt gebruikt om geïjkluidende woorden te scheiden, zoals dit nog in de 17de eeuw voorkomt, b. v. „so dat dat ghemeen volc“. In hs. K. heb ik daarvan geen voorbeeld aangetroffen.

is waarschijnlijk te verklaren, doordat de toon en het rythme in zo'n verband gemakkelijker te vatten is dan in een meer ingewikkeld, verhalende zin. Ook vraagtekens en aanhalingstekens achtte men meestal overbodig: wederom een bewijs van vertrouwen in de „bescheiden“ lezer. Toch heb ik gemeend de tegenwoordige lezers, wier oog aan meer hulp gewend is, ook in dit opzicht wat tegemoet te kunnen komen, maar alleen in zover de oorspronkelijke interpunctie er niet door verduisterd wordt. Aanhalingstekens, vraagtekens, en een enkel uitroepteken kon ik gerust invoegen, omdat die in het handschrift nergens voorkomen; een ingevoegde punt daarentegen werd steeds tussen vierkante haakjes geplaatst. Men behoeft dus dit alles eenvoudig te schrappen om te zien wat in het handschrift staat. Het enige bezwaar van deze methode is, dat op de plaatsen waar een punt de functie van een vraagteken vervult, nu een vraagteken en een punt naast elkaar komen te staan, maar doordat dit zo zelden voorkomt, is het m. i. weinig hinderlijk.

Wie een vergelijkende studie van de 15de-eeuwse interpunctie maken wil, kan overvloedig materiaal vinden in het tweede deel, omdat daar handschriften afgedrukt zijn uit allerlei delen van de Nederlanden. In 't algemeen zal men opmerken dat de Middeleeuwers goed hoorden wat ze neerschreven. Vandaar een zekere eenheid, mits niet opgevat als uniformiteit, want deze was aan de Middeleeuwen vreemd.

Met de varianten, die in het eerste deel aan de tekst zijn toegevoegd, ben ik niet zuinig geweest. Als men de varianten onvolledig meedeelt, kan men ze beter geheel weglaten. Schifting is immers moeilijk, en in veel gevallen onmogelijk, omdat men niet vooraf weet, voor welke dialectiese of grammatische onderzoekingen ze wellicht diensten kunnen bewijzen. Als de redactie overeenstemde, heb ik daarom ongeveer alle varianten meegedeeld, die ik zorgvuldig op de proef met het handschrift geïcollationneerd heb. Bij afwijkende redactie moest ik mij tot de belangrijkste varianten bepalen; in dit geval heb ik er steeds de woorden „andere redactie“ bijgevoegd. Wat ontbreekt, zette ik tussen ronde haakjes; ontbreekt er een reeks woorden, dan is het begin en het slot aangegeven, door drie puntjes gescheiden. Met H is bedoeld het Haagse handschrift; met A het Amsterdamse;

I. *Hs. R. K. Gymnasium te Katwijk.*

Papieren handschrift (alleen het eerste blad is van perkament) van 259 folio's, 21 X 14 cM., beschreven in twee kolommen, elk van 14 X 4½ cM. De oorspronkelijke onde foliëring begint op fol. 12; wat daaraan voortgaat is waarschijnlijk later bijgebonden. Dat eerste gedeelte telt 36—38 regels per kolom; van fol. 12 af vindt men 30 regels per kolom. Na 230 genummerde folio's (waarbij tussen fol. 34 en 35 twee folio's ingelast zijn) volgen 19 ongenummerde folio's; de derde is blanco; van de vierde af beginnen de kolommen ongelijk te worden in breedte en lengte; het aantal regels per kolom wordt 24—27. Het schrift is mooi en regelmatig, gelijk het hele handschrift met veel zorg bewerkt is. Ook de eikenhouten, met leer overtrokken band is merkwaardig: aan beide zijden heeft hij tien medaillons in twee rijen, met symboliese dierfiguren; daartussen: „Jacobus illuminator me fecit“.

Op de eerste bladzijde staat in margine van beneden naar boven in blauw: finitus est liber iste anno MCCCCLXXIX; onder aan de eerste bladzijde, onder de eerste kolom: „non vedetur non alienetur propter deum (de beide laatste woorden onduidelijk)“; onder de 2de kolom: „per manus Gheertrud' fi heynri donate“.

Oorspronkelijk was fol. 229 de laatste van het handschrift, want op fol. 229^c lezen we de aantekening:

„Bidt voor die ghene die dit heeft ghescreven Dat hoor god ende maria die ewighe vruechde wil geven.“

Dit boec was volscreven int iaer ons [heren] MCCCC ende LXXIX opten XIII dach in maerte.

Dit boec hoert toe den besloten susteren van Sinte Jheronimus huus in roma binnen leyden op Rapenburch (*Daerna zijn doorgeshaald de woorden* Ende is in bewaringhe gheertruut heynrijcs d').

De inhoud van dit handschrift is de volgende:

fol. 1 Inhoudsopgave.

fol. 1^d *Hier begint van die name der glorioser maghet maria die lieve*

fol. 2^a *moeder gods van die eerwaerdighe name maria*

„Maria die eerwaerdighe moeder gods beduut also veel. als een

I is de inkunabel. Het sifjer geeft het nummer van de legende aan, volgens de lijsten die in deze inleiding zullen volgen.

Veranderingen in de tekst heb ik zo min mogelijk gemaakt. Alleen waar een invulling tot goed begrip van de tekst nodig was, of waar een blijkbare schrijffout verbeterd moest worden, heb ik dit niet nagelaten. Invoegingen staan altijd tussen vierkante haakjes; van veranderingen is in noten rekenschap gegeven. Soms heb ik iets veranderd (b. v. *w* in *v*), dat feitelijk onnodig, maar voor de duidelijkheid wenselijk was. Wanneer in het handschrift zelf met gelijktijdige hand, iets ingevoegd of verbeterd is, heb ik het niet nodig geacht dit overal te vermelden.

II

De handschriften en de oude drukken.

Een wetenschappelijk-bibliografiese analyse van alle gebruikte en geraadpleegde handschriften, zoals De Vreese dat voor de Ruusbroec-handschriften gedaan heeft, valt buiten het kader van deze uitgave. Bij de beschrijving van het uiterlijk heb ik mij dus tot het nodigeste beperkt; en de inhoud heb ik alleen dan uitvoerig meegedeeld, wanneer het voor ons doel van belang was. De inhoudsopgave van de voornaamste verzamelingen dient om tot onderlinge vergelijking in staat te stellen, en is tevens een register om in de varianten de weg te vinden. Daarom heb ik steeds verwezen naar de nummers van deze uitgave. Wanneer ik exemplen vermeld, waarvan ik de varianten niet onder de tekst kon opnemen, heb ik zoveel mogelijk getracht, door de beginregel af te schrijven, enigszins tot vergelijking in staat te stellen. Bij de gedrukte Marialegenden, meestal beknopt van vorm, heb ik de proeven hier ingelast, omdat ze niet belangrijk genoeg waren voor opname in de tekst.

De handschriften.

Opzettelijk heb ik de handschriften besproken in dezelfde volgorde als waarin ze voor deze uitgave gebruikt zijn. Voorop gaan dus de 32 hss., waaruit grotere of kleinere stukken afgedrukt zijn; N°. 33 is alleen voor de varianten gebruikt; N°. 34—36 vermeld ik volledigheidshalve.

dijne niet vergheten te bidden voor iu horen lieven kinde ihesum
crisum onsen here Die ghebenedijt moet wesen inder ewicheit Amen.

f. 2^a-10^a Exempel CCVII—CCXI (*afgedrukt in deel II, blz. 1—18*).

fol. 10^a *Van onser vrouwen souter ende waer om dat die gheordent is ende
in gheset* Het is seer salich ende verdientelic te lesen onser vrouwen
rosen hoet Dat sijn vijf pater noster ende L Ave mariën Of die noch
meer minne hadde te lesen onser vrouwen souter Die soude noch
meer verdienen. welcke souter is van drien rosen hoeden of crensen
Ende dit ghebet is vanden stoele van romen gheabprobeert mit een

fol. 10^a ghemeen bruederscap daer of te colen ingheset Ende daer sijn groot
oflaten toe ghegeven. van veel paeusen Ende bi sonder voir elcken
souter LX^a ier oflaets Also meester alanus de rupe een notabel
doctoor in theologiën dat bescreven heeft welcke grote oflaten die
suete moeder gods gheopenbaert heeft Dat sise gheconformeert hevet
bi horen soen Ende dat oec een woert niet en is in dit voirseide
ghebet. het en is beter dan een gulden wert Ende also dicwijlen
als wijse devotelic lesen So offeren wi gode ende onser liever
vrouwen meer dan een gulden wert. Voort is te weten dat bi
desen rosen hoeden of souter van onser liever vrouwen veel saligher
vruchten te vercrighen sijn. Erst so wert die mensche daer bi verlost
van verhartheit des herten mit waerachtighen berouwe sijne sonden
Item guet willighe menschen dat lesende vergheeft god alle haer
sonden bi sonderlinge gracie Item noch wert den mensche daer bi

fol. 10^a ghegeven gracie van salichlic te sterven Ende dat heilighe sacrament
te ontfaaen in sijn wtterste Ende die suete moeder gods sel hem dan
te hulpe comen ende haer selven openbaren Item die sielen daer dit
voir ghelesen wert die worden lichtelicken verlost wten veghevier
Ende voort so hevet die suete moeder gods gheopenbaert Dat dit
ghebet te houden tot inden eynde des levens is een provelic teyken
van behouden te sijn Ende onse heilighe vader die paeus Innocensius
die VIII hevet bi sonderlinge gracie verleent alle den ghenen die
dit voirseide ghebet houden Also voir gheset is vander bruederscap
Dat si sellen worden gheabsolveert van allen sonden eens int leven
Ende eens int artikel der doot bi sonderlinge gracie van welke
oflaet een waerachtige bulle of is Daer om sel een yghelic mensche

sterre des meers want si is een lichtende sterre deser ellendiger
wert Die wi stadeliken aensien sellen Ende sonderlinge aenropen
als wi driven inder see deser wert Ende aenghestoten worden mit
grotten harden vlaghen der temptaciën ende beconinge Dit wort
ons oec wel beduut inden vijf letteren van mariën name Die eerste
letter M beduut dat maria is een ontfarmster der ellendigher menschen
Die ander letter A beduut dat maria is een hulpster ende troester
der bedroefder menschen Die derde letter R beduut dat maria is een
ghebietster ende een keysynne der enghelen. Die vierde letter I
beduut dat maria is een weder maester der verdervender Die vijfte
letter A beduut dat maria is een voerspreester der armer sondaren
Ende in deser voerscreven bedudinghe is verclaert dat maria is ghe-
gheven alle der wert tot een ewighen troest ende hulp Ende alle
dat hemelsche heer tot ewigher vruechden ende tot overvloedighe
ghenoechte ende bliscap.

Onse lieve vrouwe seit „Also die hemelsche vader die oetmoedicheit
behaechde in mi. ende vercoes mi tot eene moeder Also verkiese ic
oetmoedicheit in allen maechden Want si alle moederen in cristo
sijn. ende bruden ons heren ihesu criste” Och mijn lieve vrienden fol. 2^a
in allen steden ende tot alre tijt Daer du vindeste staen dat waerde
beelde vander glorioser maghet maria der hemelscher coninghinne
So selstu di waerdeliken daer toe kerer Ende devotelic dijn hoeft
neyghen Ende oetmoedelic dijn, knyen bughen Ende mit ynnigher
herten segghen Ave maria Ende dach noch nacht so en laetse wt
dijne herten niet comen Want si is een moeder der graciën ende
der ontfarmherticheit Een voerspreester der armer sondaren Ende
een. sonderlinge troest haren dienres Ende trouweliken staet si den
ghenen bi die die sonden laten willen ende tot hoor keren Gaet dan
tot haer Want an haer te houden en selstu niet vallen In hoor te fol. 2^a
hopen so en selstu niet bedroghen worden. haer na te volghen so en
selstu niet dwaalen. haer aen te beden en selstu niet onghetroest
bliven Tot haer te comen selstu waerliken bescermt worden Want si
is also begheertic nader menschen salicheit mochte si Si toghe dat
herte wt haren lichaem ende gavet hem te deel Daer om sich dattu
haer niet en vergheteste te dienen noch aen te ropen Ende si en sel

vint Daer om laet ons die lieve moeder gods eren mit onsen ghebede ende suchten tot haer Op dat si ons in haer gheselschap wil ontfanghen Als si menighen sondaer gedaen hevet Des gunne ons god Amen

fol. 11^b—fol. 11^d *onbeschreven*.

fol. 12^a—fol. 238^b *Afgedrukt in deel I.*

fol. 239^c Johannes damascenus seit ... (*lofspraak op Maria*) Gerardus die waerdighe bisscop....

fol. 239^d *Kort exempel*. Op een tijt lach daer een maghet ende spoelde een mande mit cleder om een Ave maria doe openbaerde haer een siel dat si hoer helpen soude Ende si vraechde „waer mede?“ ende die siel seide „mit dat Ave maria daer ghi die mande cleer om spoelde.“ Ende si seide „ic ghevet u“ ende die siel dancte seer ende voer ten ewigen leven Oec-predicte een priester dat op een tijt III^c zielen werden verlost mit een devoet Ave maria ter eren onser liever vrouwen.

fol. 240^a—fol. 242^c: Exempel CCXII (Deel II, blz. 18—24).

fol. 243 *onbeschreven*

Het slot van dit handschrift, dat meer voor de geschiedenis van de Maria-verering, dan voor de exempelen van belang is, geef ik verkort weer.

fol. 244^a Aldus selmen lesen onser liever vrouwen souter. Men sel lesen ander half hondert Ave mariën Ende tot elcke X Ave mariën een pater noster....

(*Voordelen opgesomd*. Op fol. 244^c: Dese grote ghenade ende ofnaet hevet o. l. vr. in corten iaren selve gheopenbaert enen devoten brueder vander predicaer oerder gheheten alanus Die dair was een groet doctoer inder godheit, welc ghesturven is int iaer ons heren. MCCCC ende LXXV). des daechs na onser vrouwen gheboorte).

fol. 245^a *Hoe die broederschap van onser vrouwen ghilde nu weder te colen begheonnen is* Het is te weten dat eerbaer devote mannen ende grote clercken der heiligher scripturen inder stat van colen Ende bi sonder een eersamich vader ende prior vander predicaer oorden. ghenoeint dese waerdighe broederschap aldus menichwerven of gheleden ende verslap[t] is Ende hebben grote arbeit ghedaen om dit te verhoeden. ende si hebben ghemaect een redelike concept voir hem ende voir alle menschen dat seer guet te houden is Ende daer nyement lichte-

hem pinen dese bruederschap te houden Ende maria aldus te dienen op dat wi moghen mit haer besittten dat ewighe leven Amen.

Item die waerde maghet maria hevet desen souter alre eerst gheleert Den heilighen vader Sinte dominicus Ende bevolen te kundighen ende den volc te predicken Ende daer na doe dat volc traech ende slap wort in desen souter te lesen So is si weder op gherecht bi fol. 10^a onsen eerwaerdighen devoten meester inder godheit Doer inruinghe onser liever vrouwen, welc ghenoeint was franciscus van reytsee Ende als die voerseide devocie weder slap wert inden menschen So hevet maria derdewarf verreckt ende vermaent desen voirseiden meester alanus ghenoeint de rupe Die een siec of seer been hadde dat nyement ghenesen en conde Ende maria onse lieve vrouwe hevet hem dat ghenesen mit haren maechdeliken melcke wt haren borsten Ende hevet hem ghetrouwet mit enen vingherlinc van haren maechdeliken haer ghemaect Ende hevet hem desen dienst bevolen bider peynen des doots ende des oerdel gods te predicken allen menschen Daer om en laet ons niet vertragen desen dienst te doen Of wat anders daer maria in gheert wert ende smaect somwijlen hoe suet maria te dienen is Want si nyement onghetroest en laet die hoor trouweiken dienen Daer om dient ende eert maria omme vance ende custse mit sueter grueten Die sommighe lesen onser liever fol. 11^a vrouwen ghetiden Die ander ynnighe devote ghebeden Die sommighe eren die VII rouwen dat seer verdientelic is of die vijf rouwen die si ghedoechde onder den cruus Sommich die eren die VII bliscappen of die XV graden of die name van maria Die sommighe horen misse tot hore eren of gheven aelmisse Die sommighe vasten of doen haer enighen anderen dienst Die een spreec haer devote gruetnisse die andet neyghet haer beelde toe mit reverenciën ende waerdicheit Ende al ontfanc si gaerne dat tot hoorre eren ghe- daen wort Hier om laet ons hoor altijt herteliken aanropen ende dienen Die moeder der ontfemherticheit¹⁾ ende dicwijlen grueten mitter engelscher grueten segghende Ave maria wantmen haer ghenen liever dienst doen en mach Alsmen tot veel plaetsen bescreven

1) *Hs.* ontfemherticheit

licken in misdoen en can Ende si sijn ghezaen totten eerwardighen vader heere alexander biscop van forly welke tot dier tijt legat ghesent was des stoels van romen mit volcoemen macht der heiligher kerken Ende hebben hem dese grote devocie ghesiet Ende op hem beghert oetmoedliken, dat hi dese broederscap weder op rechten woude ende conformieren Ende oec mit gheesteliken graciën ende oflaet begnavent, fol. 246^a op dat si staende mochte bliven totten ewighen daghen Welc hi seer willichliken ghedaen hevet, doir bede des hoghen princen als des keyzers vredeijck die dat seer mynliken was begherende mitten gueden erbaeren mannen van colen als hier voir gheset ¹⁾ is Ende hi hevet dese broderscap ghesticht op onser vrouwen outair inder prediccaers brueders kerck te colen Op dat dair alle diensten dair gheschien soude van die bruederscap Ende dese eerwardighe legat is die eerste legat broeder al dair in ghescreven Ende na hem die hoghe geboren keyser vredeijck, ende die legat hevet dese broderscap ghefol. 246^b vesticht ende begavet mit gheesteliken gaven ende oflaten Na inhoud der bullen die dair sijn inden voirseiden cloester

Item dese broderscap mach een ygheliken aen nemen sonder en[ighe] ghiften of gaven Mer mit alsulker vo[er]waerde dat hi alle weken sel lesen onser vrouwen souter Ende diese niet en leset alle weke die en misdoet niet anders, dan dat hi niet deelachtich en is die weldaden der broderscap alsoe langhe als hise niet en leset. Item een eerbair doctoer der scriften, meyster mitchiel francise ghe-noemt Hevet ghemaect een suverlike determinancie openbaerlick te colen, wt ghesproken inder scoelen der meystersen Welke determinancie menichvoudich wt ghescreven is, ende tot veel plaetsen ghepredict fol. 246^b wort in houdende den staet der bruederscap Ende hair verdienste als die gheen wel kundich is diese ghelesen hebben

Hier na volghen die bescreven oflaten totter broderscap.

Van die inscrijvinghe der broederen ende der susteren.

Die inscrijvinghe onser broederen ende susteren beteykent ons Als fol. 247^a dat wij dair mede begheren van maria onser liever vrouwen dat si ons alsoe wil bewaren Dat onse namen moeten ghescreven staen int boeck fol. 247^a

1) *Hr.* ghesiet

des levens Ten anderen in ghehoechnisse van onsen weghe, ende oec van mariën weghe Van onsen weghe, dat [wi] bi deser inscrijvinghe ons selven kennen sellen altoes scudenaers te wesen onser vrouwen in desen souter na in hout onser broederscap Oec van mariën weghe dat si ons niet vergheten, en sel, gracie ende ghenade te verwerven van haren gheminden zoen Ten derden is maria mit ons, ende bi ons overmits troestinghe Want wanneer wij dese inscrijvinghe overlegghen, soe vinden wij veel hulpen ende ghenaden Als wij ghevallen sijn die ons weder op rechten inder graciën gods

Item die niet in ghescreven en sijn die en deylen niet mit ons ende bi ons overmits troestynghe Want dat is die meninghe der insettinghe dat een yghelick broeder of suster sel inghescreven wesen Ende dair toe gaet die intencie ons ghebeets van allen broederen ende susteren Alsoe dat een yghelick sijn ghebet sel voeghen te bidden voir alle die gheen die indie broederscap sijn, levende of dode, Want het is een gheselschap der broederliker mynnen, als die determinancie daer of in veel punten bewijst

Item elc broeder of suster sel hebben een minlic teyken der broederscap, dat is een pater noster, of een vijftich int ghemeen ghenoeint Daer aen gheteykent een penninc mit onser vrouwen beelde Ten eersten op dat men hem of hoer daer bi bekennen mach een dienre te wesen onser liever vrouwen Want een yghelic draghet gaerne een levereye sijns heren of sijne vrouwen, dair hi hem ghewardicht te dienen Ten anderen dit teyken is in ghehoechnisse des wonderliken wercs, dat god doer maria ghewrocht hevet tot onser salicheit Doe hi sijn waerde enghel neder sende tot maria die reyne maghet mit deser hogher gruet Ave gracia plena Ten derden dit teyken maect den leser een moet in die moeder gods te betrouwen Ende gansen fol. 248^a hoep van hair gheleent te worden, van welken wi menich suverlick exempel vinde[n] bescreven dat ons niet moegheic en is al te bescriven Oec hevet dese voirseide legat tot deser figuren van onser vrouwen penninc ghegheven XL daghen oflaets tot eicken hoedekijn datmen dair aen leest daer die penninc aen is

Item op dat die broederen ende susteren aender voirscrevenre broederscap onser liever vrouwen in gheene manieren, en sellen

worden benaauwet inder consciënciën noch scrupeloes ghemaect Soe ist gheordineert ende voirsien dat nyement en sel wesen verbonden. van die tijt sijns ingancs totten souter alle daghe of totten drien fol. 248^r vrouwen hoeden of crensen te lesen in sijne consciënciën Alsoe of yement inder weken mit voiset of van versumenisse. of van ander becummernisse vergaet te lesen sijn soudter of crensen heel of half Die en is niet sculdich sijn biecht dair of te doen. want die inganc deser nyement en verbint tot sonden Mer alleen tot deser peynen. so wie vergeheet of versumet sijn souter heel of half niet deellachtich en wort der ander weldaden die vanden anderen bruederen of susteren in die weke ghelesen worden Ten is oec gheen noet datmen die versumenisse vander eenre weken in die ander verhalen sel. ten sij dat hijt doen wil van devociën onser vrouwen Dit is al ghedaen ende ghesiet om die consciencie te vrien van allen anxien scrominghe fol. 248^r ende benaueheit die een mensche van dat versumen hebben mochte

Item op dat die sielen die van hier verscheiden sijn Ende in dese broederscap niet en hebben gheweest moeghen worden. verblijt. vanden ghebeden die gheschiën in deser broederscap Soe wortet 1) verhenghet ende toegelaten. soe wanneer dat yement in sijn leven wil lesen drie vrouwen hoeden of crensen voir yement die gbesturven is Ende ist sake dat die ziel in pinen is. soe wort si mede delachtich alle die ghebeden die indie broederscap ghesien Ende hair pijn wort daer mede verlicht ende ghecort

Item voir alle die gheen die wt dese broederscap sterven ende bi fol. 248^r sonder voir die arme sielen dair gheen beghangenisse voir ghedaen en worden Soe hevet dese prior gheordineert mit dat ghemeen convent vander oirden binnen colen Bi welken dese broederscap principaliken nu weder in gheset ende begonnen is vier waerf des iaers Hier getide te houden voir alle broederen ende susteren die ghesturven sijn. ende voir alle ghelovighe zielen Ende dit selmen houden na den prinsipalen hoechtiden onser liever vrouwen Als purificacionis Annunnciacionis Assumpcionis ende Nativitas Wanneer die tijt alre bequaemste dair toe is. Des avonts mit vighelien. ende des anderen fol. 249^r

1) *Hs.* voortet

daechs mit ziel missen Dit is ghescreven wt minnen ter eren van onser liever vrouwen ende der bruederscap.

Deze na ghescreven punten sijn wter openbaringhe die maria dede broeder alamus van hare ende van hairen souter (Volgen 60 punten)

fol. 252^r *Eer beginnen die articulen vanden voirscreven oflaten die dair staen tot die seven ween van maria gheconfirmeert biden paus sixtus*

fol. 257^r *Dit is ghenomen wt des cardinaels bulle van benoniën. hoe dat hi onse capittel van windastem verwoorven hevet van onsen heilighen vader in*

gode Paus eugenius die vierde Alle dat oflaat te verdienen. in alle onse cloosteren van alle onse bruederen ende susteren. Clerc of leec datmen in

die staciën te romen verziēnen mach Anthonius bider graciën gods Bis scop van ostiën Ende der roemscher kerken cardinael gheheten van

benoniën Onbiede alle onse gheminde in cristo. ende een yghelick bi sonder Canoniken regulieren ende ander personen. conversen ende

leken ten woude der saligher maghet maria gheheten noorthoiren Ende der anderen cloesteren van sinte augustijn oirde die sijn vanden

capittel der broederen voirseit van wat bisdom si sijn Levende onder fol. 257^r regulike observanciën. ende alle anderen die onse teghenwoerdigher

bullen ende brieveven sellen sien Saluut ende gruet. wantte van recht ende rede behoert ter waarheit ghetughenisse te gheven Soe gheven

wij uwer ghemeeinten mit in hout deser teghenwoirdigher bullen te kennen Hoe dat onse alre vader in cristo ende onse heer die paus

Eugenius bider voirsichticheit gods die vierde paus alsoe gheheten Om onser beden wille ende verwoch mit wt sprake sijne levender

stemme Sonder ander aposteliken bullen daer op ghemaect ghegunt fol. 258^r hevet Ende ghegeven in alle. enen ygheliken van in dat ghi alle

ende een ygheliken bi sonder Die dan mit waerachtighen berou ghebiecht sijt. alle die ghenaden des oflaets ontfanghen ende ver

dienen moecht Die ander heiligher stoelen van romen. alle ghe lovighe menschen ghegheven sijn te verdienen in allen kerken Beyde

binnen ende buten der stat van romen gheleghen. dair van der heiligher kerken staciën gheset sijn Als op sulke daghen. als dese

voirseide staciën daer gheschieden. Ghegheven voir alle die gheen die daer iaerlix van devociën vergaderen Oec hevet onse heilighe vader

uwer devociën ghegunnet ende ghegeven mitter selver macht dit

gulden. Dr. De Vreese deelt mij daaromtrent het volgende mee: „Ik ken het merk niet anders dan met een bloem boven op de kroon van 't schild, en verder met of zonder C er onder. Zonder die C staat het in Ruusbroec-hs. M³ (a^o 1519); met die C in Ruusbroec-hs. u (Zie *Beschrijving der handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, blz. 117, 4° en blz. 401, 9°). Het oudste voorbeeld, daar vermeld, is van 1502, het jongste van 1530. Het tweede merk: kleine kan met dekseel, kroon, drieblad en één oor, behoort tot het slag merken waarvan in het bovengenoemde werk op blz. 253 onder 1° gesproken wordt. Op grond van een en ander zal dit handschrift waarschijnlijk omstreeks 1515—1520 geschreven zijn.”

De inhoud van dit handschrift laat ik hier volgen; behalve het sijfer waarmee elke legende in mijn *Mnl. leg. en ex. geciteerd* is, geef ik ook het overeenkomstige nummer van hs. K. en dus van deze uitgave: bij dat nummer vindt men dus de varianten.

fol. 1° Hier beghynnen onser liever vrouwen miraculen
(H 1 = I) Van enen cleric die theophilus hiet ende was eens bisscops officiael.
fol. 8^a (H 2 = II) Van enen ridders die verarmt wort
fol. 10^a (H 3 = III) Van enen riken cleric
fol. 11^a (H 4 = IV) Van een man die maria niet versaken en woude
fol. 11^b (H 5 = VII) Van enen ridders
fol. 12^a (H 6 = VIII) Van enen riken man
fol. 12^b (H 7 = CL) Van een ridders die die duvel haddt tot ene wive
fol. 14^a (H 8 = XI) Van een coster ende een costerinne
fol. 16^a (H 9 = XII) Van een nonne die beat's hiet
fol. 19^a (H 10 = XIII) Van een abdisse
fol. 19^b (H 11 = XVIII) Van enen cleric
fol. 20^a (H 12 = XIX) Van een monic
fol. 21^a (H 13 = XX) Van een nonne die sonder veghevier ten ewighe leven voer
fol. 21^b (H 14 = CLXXIX) Van een nonne daer die duvel dicke toe quam
fol. 21^d (H 15, *afgeleest als* CCXIII) Van een devote vrouwe
fol. 23^a (H 16 = XXXII) Caesarius scrift van een nonne die costeris was
fol. 24^a (H 17 = XXIV) Van een monic die sijn stemme sparen woude
fol. 24^b (H 18 = XXXVI) Van enen broeder
fol. 24^c (H 19 = XXVII) Van enen broeder
fol. 24^d (H 20 = XXVIII) Van een broeder
fol. 25^a (H 21 = XLI) Van enen cleric die begheerde maria te sien
fol. 25^b (H 22 = XLII) Van enen heilighen coster
fol. 26^a (H 23 = XLIII) Van een bisscop
fol. 26^b (H 24 = LI) Van enen ioden

oflaet te verdienen Als of si¹) dan persoelic die selfde kerken inder staciën voirsochtet ende daer teghenwoirdich quaemt Dit sel duren fol. 258^r ten ewighen daghen Alleen voir den ghenen iu²) die inden ghemeen cloesterlick leven volstandich bliven. onder regel ende observanciën ende ghehoersaemheit Mer anders voir den ghenen die wt uwen cloesteren gaen. of anders buten den cloester Teghen ordinantie of statuten bliven. voir desen en isset oflaet van gheentre waerden Totten ghetughenisse ende ghelove dese voirscreven graciën. hebben wi desen teghenwoirdighe bulle ende brieven ghevesticht ende confermeert Mit onsen loden zeghel hier aen ghehanghen Chegheven te floreus opten eersten dach van septembair Int iair ons heren MCCCC ende XL Inden X iair ons heilighen vaders paus eugenius fol. 258^b—fol. 259^a *Afsaten*.

2. *Hs. Koninklijke Bibliotheek Den Haag 70 H 42*
(vroeger gemerkt X 64).

Papieren hs. van 176 folio's, 20 X 13½ cM., beschreven in twee kolommen van 4½ cM. breed, 14½ à 15½ cM. lang, maar de regels blijven rechts niet binnen de lijn van de kolom, en zijn in golvende lijnen geschreven. Het schrift is niet zeer regelmatig en van afwisselende grootte: het aantal regels per kolom ligt tussen 24 en 36. De opschriften zijn met rode inkt geschreven; de beginletters van elk exempl zijn rood, met blauwe streepjes ruw versierd; de hoofdletters in de tekst hebben een rood streepje. De beginletter van het hs. op fol. 1 (3½ X 3½ cM.) is blauw en versierd met rood, geel en groen, terwijl de gele en groene verf op de eerste bladzijden ook voor de hoofdletters gebruikt is. De foliëring met rode Romeinse sifers is van dezelfde hand als de opschriften. De jongere band is van perkament. Het hs. draagt geen sporen van afkomst; alleen staat op fol. 1 links boven, de handtekening van de 18de-eeuwse eigenaar J. A. Cignett. Het schrift wijst op omstreeks 1500, maar de watermerken stellen ons in staat, het handschrift iets nauwkeuriger te dateren. Het eerste watermerk is een gekroond wapenschild waarop, tussen twee lelies in, een gekroonde K, zoals die voorkomt op de Karolus-

- fol. 83^c (H 61 = CLXXI) Van een man die onsculdich veroerdelt woert
 fol. 84^c (H 62 = CLXXII) Van enen pelgrym
 fol. 85^c (H 63 = CLXXIII) Van een goet man die niet anders en conde
 leren dan dat Ave maria
 fol. 85^d (H 64 = LIV) Van ene ridder
 fol. 86^c (H 65 = XXXVII) Van een rijk man die in een oerde ginc Mer hi
 en woude dat vleysche niet onberen
 fol. 86^d (H 66 = XL) Van een vrou die hoer soen gbevaughen was ende
 maria haren soen weder nam voer horen soen
 fol. 87^c (H 67 = X) Van een cleric
 fol. 87^d (H 68 = XLIX) Van een monic
 fol. 88^c (H 69 = L) Van een monic
 fol. 88^d (H 70 = LXVI) Van een monic die wouter hiet
 fol. 88^e (H 71 = CLXXXVIII) Van enen brueder
 fol. 89^b (H 72 = CLXXXVII) Van enen monic
 fol. 90^a (H 73 = CLXXXV) Van een brueder die vanden viant alte sere ghe-
 moeyt wort
 fol. 90^b (H 74 = LVIII) Hoe een ionc kint bescermt wort vanden braant
 overmits dat Ave maria
 fol. 90^c (H 75 = LIX) Van een monic
 fol. 90^d (H 76 = LX) Van enen guede broeder die maria seer minde
 fol. 91^b (H 77 = XXXIVe) Van enen goeden man
 fol. 91^c (H 78 = CLXXX) Van een vrou persoene die grote devocie hadde tot
 dat Ave maria
 fol. 92^d (H 79 = CLIV) Een alte soenen mirakel van onser liever liever
 sueter vrouwe maria
 fol. 97^b (H 80 = CXVIII) *Zonder opschrift.*
 fol. 100^b (H 81 = CXXXII) Van eenre iodinne
 fol. 102^b (H 82 = IX) Van enen cappellaen die anders gheen misse en conde
 dan van maria
 fol. 102^d (H 83 = XV) Van een ridder die seer devoet was onser liever
 vrouwen die gheern te tornoyen voer
 fol. 103^a (H 84 = XVI) Van twee broeders die in hoer provolaer waren
 ende verdroncken
 fol. 104^a (H 85 = XVII) Van probus suster Jonckfroukijn musa in dialogo
 gregorio
 fol. 104^c (H 86 = XXI) Van enen broeder daer onse lieve vrouwe toe quam
 ende ombevincke met haren armen cusseden vriendelic
 fol. 105^a (H 87 = XXIX) Van broeders die die vianden saghen
 fol. 105^b (H 88 = XXX) Van enen dief
 fol. 105^c (H 89 = LXXXVI) Van udo een exempel dat vervaeric is te horen

1) Dit opschrift staet in margine. In de tekst zelf staet, rood doorgheald:
 Van enen cleric die onse lieve vrouwe ghemas met hare suete borsten.

- fol. 26^c (H 25 = LII) Van drie clercken
 fol. 27^d (H 26 = LIII) Van enen ridder
 fol. 28^a (H 27 = LVII) Van enen ionghinc
 fol. 28^d (H 28 = LXI) Van een monic die hiet wolbertus
 fol. 29^b (H 29 = LVI) Van enen ridder
 fol. 31^a (H 30 = LXII) Van een ionghelinc
 fol. 32^a (H 31 = LXIV) Noch van ene ionghelinc
 fol. 33^b (H 32 = LXVIII) Van enen diaken
 fol. 34^a (H 33 = LXX) Van enen convers
 fol. 34^d (H 34 = LXXI) Van een cleric
 fol. 35^b (H 35 = LXXII) Hoe maria die brueders dat sweet of droghede
 fol. 35^c (H 36 = LXXIII) Van enen convers
 fol. 35^d (H 37 = LXXIV) Van een monic
 fol. 36^a (H 38 = LXXV) Van een ionc onnosel monickijn
 fol. 37^c (H 39 = LXXXVI) Noch van een ionc monickijn
 fol. 38^a (H 40 = CXLVIII) Noch van een ionc monickijn
 fol. 38^b (H 41 = LXXXVII) Van sinte thomas van cantelenberch
 fol. 39^d (H 42 = LXXXI) Van een out gheestelic monic
 fol. 41^b (H 43 = LXXXII) Van een keyser ende keyserinne van romen
 fol. 44^b (H 44 = XCII) Van enen ionghen ridder
 fol. 45^c (H 45 = LXXXIV) Van enen scolier
 fol. 46^c (H 46 = LXXXV) Noch van een scolier
 fol. 48^c (H 47 = XCV) Van een scolier
 fol. 49^c (H 48 = CI) Van een paer volcs
 fol. 49^d (H 49 = CXVI) Van een goet man
 fol. 50^a (H 50 = CVI) Van III brueders die onser vrouwen elc een mantel
 maecten
 fol. 51^a (H 51 = CXXVI) Van een baghijn
 fol. 52^a (H 52 = CLII) Van enen mordenaer die onse vrouwe des saterdages
 diende mit vasten ende mit vieren
 fol. 53^a (H 53 = CXLVII) Van iohannes dammassenus
 fol. 59^c (H 54 = CLVIII) Van een ionghie maghet daer onse leve vrouwe
 toe quam ende gheboet hoer reyn te bliven
 fol. 63^a (H 55 = CLX) Van ene cleric die onse lieve vrouwe trouwede mit
 enen rinc
 fol. 64^c (H 56 = CLXIII) Van een devrote weduwe die onse lieve vrouwe
 sach mit veel maechden
 fol. 65^c (H 57 = CLXIV) Van een ionghie iode daer onse vrouwe toe quam
 inden scepe
 fol. 66^c (H 58 = CLXXXII) Van een ionghelinc die een iodinne minde ende
 wort kersten
 fol. 76^c (H 59 = CXXIV) Een exempel van onser liever vrouwen ende van
 sinte katrijn
 fol. 79^c (H 60 = CLXX) Van een hartochinne die hore soen een kint wan
 dat si selve dede

- fol. 123^a (H 118 = LXXX) Van een abdisse die die duvel sach doe si sterven soude
- fol. 123^b (H 119 = XIV) Van enen ridders die gheaghet wort van sinen vanden
- fol. 124^a (H 120 = CIV) Van sinte elizabeth der waerder nonnen
- fol. 126^b (H 121 = LXXXIII) Van eenre nonne ende vanden corporalen
- fol. 126^a (H 122 = LXXXVII) Van twee broederen die quaet vermoeden op malcanderen hadden die onse lieve vrouwe weder versoende
- fol. 128^b (H 123 = LXXXVIII) Van enen goeden broeder die onser liever vrouwen borsten soech
- fol. 128^a (H 124 = LXXXIX) Van broeder contraet
- fol. 129^a (H 125 = XC) Van meyster reynalt
- fol. 130^a (H 126 = CXXIII) Van enen mensche Die sijn goede werken ende quade gheueghen worden voer den oerdel gods
- fol. 131^a (H 127 = XCII) Van enen ridder
- fol. 133^a (H 128 = XCIII) Van enen heremite die onse vrouwe gheerne ghesten hadde doese noch op aertrijke was¹⁾
- fol. 133^b (H 129 = XCI) Van constantijn
- fol. 133^a (H 130 = CXVI) Van een iode daer men bi vant dat wassche kijnt
- fol. 134^a (H 131 = CXVII) Van marien beelde
- fol. 134^b (H 132 = CXVIII) Van sinte michiels kerke
- fol. 134^a (H 133 = CXIX) Van enen prochipaep
- fol. 135^a (H 134 = C) Van enen archidyaken die sinen bisscop ter doot brochte
- fol. 135^b (H 135 = H 3) Van enen clerck die gode versaecte
- fol. 137^a (H 136 = CII) Van enen devoten monic die hem oefende in die vijf biscappen
- fol. 138^a (H 137 = CIII) Van enen broeder die cleyymoedich was
- fol. 139^a (H 138 = H 20) Van enen broeder die versumel was
- fol. 140^a (H 139 = CXVII) Van den heilighen man ioseph
- fol. 146^a (H 140 = CXVII) Van die elf dusent maechden
- fol. 148^a (H 141 = CVIII) Van enen conuers die sijn beesten bewaerde op een wthof.
- fol. 148^b (H 142 = CX) Van enen anderen conuers van cysterrien oerden
- fol. 149^a (H 143 = CXI) Van enen monic van cysterrien
- fol. 149^b (H 144 = CXII) Vanden heilige confessoer codricus
- fol. 150^a (H 145 = CXIII) Van fulberte bisscop van cornoten
- fol. 150^b (H 146 = CIX) Van enen clerck dien den kanker hadde
- fol. 151^a (H 147 = CVII) Van enen broeder die een apostene²⁾ hadde in sinen hals
- fol. 151^b (H 148 = XCIV) Van een harde ende van sijare dochter
- fol. 154^a (H 149 = CXIV) Van enen scapen harde

1) H 128—138 hebben opschriften met zwarte letters, die rood onderstreep zijn.

2) In marge met zwarte letters bijgeschreven: apstoen.

- fol. 108^a (H 90 = XXII) Van enen broeder die niet dan tot XIII daghen en biechte
- fol. 109^a (H 91 = XXIII) Van enen broeder die hem ontsach dicke tot te heilighen sacramet te gaen
- fol. 109^b (H 92 = VI) Hoe die viant tot enen broeder quam in die ghedaente onser liever vrouwen
- fol. 109^b (H 93 = XXXVIII) Van enen onsuveren clerck
- fol. 110^a (H 94, *afgedrukt als* CCXIV) Van enen dief
- fol. 110^b (H 95 = XXXIX) Van enen clerck die ghedwonghen wort van sinen vrienden een wijf te nemen
- fol. 110^b (H 96 = H 12) Van enen monic die van onser vrouwen gheleert wort
- fol. 111^a (H 97 = XXXVI) Van ene vrouwe die hare doch | man dede vermoerden
- fol. 112^a (H 98 = CXC) Van enen bisscop
- fol. 112^b (H 99 = XLIV) Van een vrou die een wasse kaerse ghebrocht wort wten hemel
- fol. 113^a (H 100, *afgedrukt als* CCXV) Van een vrouwe die haer sin verloss
- fol. 113^b (H 101 = XLV) Een ander exempel van onser vrouwen lichnisse
- fol. 114^a (H 102 = V) Van eenre vrouwen die van den viant ghequeht wort
- fol. 114^b (H 103 = XLVI) Van enen heilighen bisscop
- fol. 114^c (H 104 = XLVII) Van enen broeder die ziec lach die onse lieve vrouwe visiteerde mit sinte nicolaus ende mit sinte katherinen.
- fol. 114^d (H 105 = XLVIII) Van enen clerck die onser liever vrouwen des saterdaghes diende
- fol. 115^a (H 106 = XXV) Van enen monic die storf ende wort weder levendich
- fol. 116^a (H 107 = LV) Van enen vader die onse lieve vrouwe sach die broeders met wywater besprenghen doen si sliepen
- fol. 116^b (H 108 = CV) Van macheldis der heiligher ioncfrouwe¹⁾
- fol. 117^a (H 109 = LXV) Een exempel dat cesarius bescrift van een iode
- fol. 117^b (H 110 = LXVII) Van enen conuers die onse lieve vrouwe sach
- fol. 117^c (H 111 = LXIX) Van enen bisscop die gheheten was hildefonus
- fol. 118^a (H 112 = LXVI) Van enen monic die wouter hiet
- fol. 119^a (H 113 = LXIII) Van eenre nonne die eullia hiet²⁾
- fol. 120^a (H 114, *afgedrukt als* CCXXVI) Van enen monic die onse lieve vrouwe sach
- fol. 120^b (H 115 = LXXVIII) Van enen monic tot clarendale
- fol. 120^c (H 116 = LXXXIX) Van enen monic die gheheten was bartrandus de assumptione
- fol. 122^b (H 117 = CXV) Van enen monic die droncken was

1) Er stond eerst: „Van enen ridder die een arme maghet in een cloester bracht”, maar dat is doorgehaald.

2) Na H 113 begon de afschrijver opnieuw met H 109: „Cesarius bescrift van een iode”; deze vier regels werden doorgehaald en boven aan de nieuwe bladzijde begint H 114.

3. *Hs. Universiteits-Bibliotheek Amsterdam*
(Katal. N°. 580).

Papieren hs. van 79 folio's, in twee kolommen beschreven. De inkt is grotendeels sterk verbleekt. Uiterlijke sieraden zijn er niet; de beginletters van de verschillende stukken zijn met rood geschreven, de hoofdletters rood doorstreep. Van fol. 73 af is dit niet het geval, en zijn ook de beginletters niet ingevuld. Het hs. is dus niet geheel voltooid. Het was vroeger in bezit van prof. Moll, die het in 1855 kocht bij Mart. Nijhoff op de publieke verkoping van de boeken, afkomstig uit het klooster van de zusters der derde orde van St. Franciscus te Heusden (N. Brab.). Men leest dan ook in het hs.: „Dit boec hoert toe den susteren vander derden oerde toe hoerden”. Het schrift doet denken aan het midden van de 15de eeuw, maar op grond van de watermerken is het waarschijnlijk omstreeks 1470 geschreven. Op mijn verzoek deelde mij Dr. De Vreese daaromtrent het volgende mee: „N° 1 en 2 der watermerken zijn het omkijkend lam Gods met de kruisvaan. In die vorm komt dit merk niet vóór 1470 voor. Mijn oudste voorbeeld is uit een pak rekeningen uit het jaar 1470 (zie Sotheby, p. 57, n°. 5); verder vind ik het in Veldener's *Fasc. Tempor.* (Utrecht 1480), en in Caxton *The Golden Legende* (1483). N°. 3 is een kleine ossenkop met stangen, St. Andrieskruis; zonder neus, wel met neusgaten. Dat merk is na 1465 zeer gewoon; maar de meeste voorbeelden komen voor na 1470”.

De inhoud van dit handschrift bestaat uit een vijftal Maria-sermoenen en Maria-mirakelen, waarbij de opschriften ontbreken. Ze komen voor in deze volgorde:

fol. 1—7 Sermoen, waarin uitvoerig aangevoerd wordt dat „Maria is overghegaen alle die engelen van allen den choren” 1). *Fasc.* Multe filie congregaverunt divicias tu sola supergressa es universas...

1) Dit sermoen is merkwaardig voor het geloof in beschermengelen, b. v. fol. 1^a: „Daer om hevet een man een ander engel Ende een wijf een ander voer hoet behoedenisse”; fol. 2^a: Het is te weten dat een prince enen wer-

- fol. 156^a (H 150 = CCXII) Hier begint een exempel van onser liever vrouwen souer
- fol. 158^a (H 151, *afgedrukt als* CCXVII) Exempel
- fol. 159^c (H 152, *afgedrukt als* CCXVIII) Exempel
- fol. 160^a (H 153, *afgedrukt als* CCXIX) Exempel
- fol. 161^a (H 153^a, *afgedrukt als* CCXX) Exempel van een devote vrou
- fol. 161^b (H 154, *afgedrukt als* CCXXI) Van een soldaens dochter
- fol. 164^b (H 155, *afgedrukt als* CCXXII) Hoe onse lieve vrouwe bewaert die broeders vander prediker oerden
- fol. 164^a (H 156, *afgedrukt als* CCXXIII) Hoe dat een schyp twe predikaren ghehoersaem was
- fol. 165^a (H 157, *afgedrukt als* CCXXIV) Van een predicaer die onse vrouwe haer soen toende
- fol. 165^a (H 158, *afgedrukt als* CCXXV) Van een vrouwe die onse lieve vrouwe openbaerde
- fol. 165^b (H 159, *afgedrukt als* CCXXVI) Exempel
- fol. 165^c (H 160, *afgedrukt als* CCXXVII) Ende noch een ander exempel
- fol. 165^d (H 161, *afgedrukt als* CCXXVIII) Noch een ander van sommige ioncfrouwen
- fol. 166^a (H 162, *afgedrukt als* CCXXIX) Van enen dief die wort ghehanghen Mer want hi onse lieve vrouwe plach te eeren so wort hi quijt gheleaten
- fol. 166^b (H 163, *afgedrukt als* CCXXX) Van twe miraculen die ghesiet sijn van die sequente Ave preclara
- fol. 167^a (H 164, *afgedrukt als* CCXXXI) Een ander mirakel
- fol. 167^b (H 165, *afgedrukt als* CCXXXII) Van een ionghelinc die hem selven den duvel overgaf. ende doer mar die moder gods weder verlost wort Ende rijc wort
- fol. 167^a (H 166, *afgedrukt als* CCXXXIII) Es[en] mirakel hoe onse lieve vrouwen beelde swetede
- fol. 168^a (H 167, *afgedrukt als* CCXXXIV) Van enen broeder
- fol. 168^c (H 168, *afgedrukt als* CCXXXV) Van een broeder die daghelecx las vier ave maria om te verurighen liefste reynicheit barmherticheit ende oetmoedicheit
- fol. 169^a (H 169, *afgedrukt als* CCXXXVI) Exempel van een conversinne
- fol. 171^c (H 170 = CCXXVII) Van een ioncfrouwe die dat dansen verloefde
- fol. 172^d (H 171 = H 51) Van een openbaer sondaerse die den naem ons heren gaern plach te eeren
- fol. 173^a (H 172, *afgedrukt als* CCXXXVII) Van een wijf die van duvel verlost wort mitten naem ons heren ende mitten naem maria sijne liever moeder
- fol. 174^a (H 173, *afgedrukt als* CCXXXVIII) Exempel
- fol. 174^b (H 174, *afgedrukt als* CCXXXIX) Exempel
- fol. 175^a (H 175, *afgedrukt als* CCXL) Exempel
- fol. 176^a (H 176, *afgedrukt als* CCXLI) Exempel
- fol. 176^b—fol. 176^d *onbeschreven*.

- Op fol. 3^a staat het exempel A 1 (CCXLII), op fol. 4^a A 2 (CCXLIII)
 fol. 7^a A 3 = XI
- fol. 11—17 *Een sermoen van onser liever vrouwen kennaerti Inc. Hec est dies quam fecit dominus...* (Uit de aanspraak: „Nu lieve vaders ende broeders” blijkt dat dit sermoen niet voor het vrouwenklooster te Heusden geschreven is. Op fol. 16^a worden Sint bernaert's sermoenen geciteerd)
- fol. 13^a A 3^e, *afgedrukt als* CCXLIV
- fol. 17 A 4 = LXXIX
- fol. 19^a—29^b *Hier begint een sermoen vander glorien der opoeringhe onser vrouwen marien doen si te hemel voer. Inc. Signum magnum apparuit in celo...*
- fol. 29^a A 5, *afgedrukt als* CCXLV
- fol. 29^e A 6, *afgedrukt als* CCXLVI
- fol. 31^b *Hier begint een sermoen van onser vrouwen ghehoerte marien der moeder ons heren ihesu cristi Dit sermoen eindigt met het exempel:*
- fol. 34^a A 6^e, *afgedrukt als* CCXLVII
- fol. 34^b A 7 = LIV
- fol. 34^a A 8, *afgedrukt als* CCXLVIII
- fol. 35^a A 9, *afgedrukt als* CCXLIX
- fol. 35^a A 10 = CXIII
- fol. 35^a A 11 = LXXXVIII
- fol. 36^a A 12 = X
- fol. 36^a A 13 = XLIII
- fol. 37^a A 14 = XLVI
- fol. 37^b A 15 = LXXIX
- fol. 37^a A 15^e, *afgedrukt als* CCL
- fol. 38^a A 16 = CV
- fol. 39^a A 17, *afgedrukt als* CCLI
- fol. 40^a A 18 = XXXVIII
- fol. 41^a A 19 = LXXVII
- fol. 42^a A 20 = LXXI
- fol. 43^a A 21 = LXXII
- fol. 43^a A 22 = LXXIII
- fol. 43^a A 23 = LXXIV
- fol. 44^a A 24, *afgedrukt als* CCLII
- fol. 44^a A 25, *afgedrukt als* CCLIII
- fol. 44^a A 26, *afgedrukt als* CCLIV
- fol. 45^a A 27, *afgedrukt als* CCLV

digher off enen hoger engel hebben dan een rustier off een slecht man” (nl. de „principaten”); fol. 2^e: „Mer een archangelus behoet een lantschap want duytsche land hevet een ander archangelum dan vrancrijck daer staet gescreven in daniel dat een archangelus behoedet die hebreusche ende een ander die perssen Dese dienst heeft overghegaen die heilige maghet maria want sij nyet allene behoet provincie off steden mer alle korsten menschen behoet si in alle die werlt”.

- fol. 46^a A 28 = CXI
- fol. 46^a A 29 = CVI
- fol. 48^a A 30, *afgedrukt als* CCLVI
- fol. 49^a A 31 = LXXXVII
- fol. 51^a A 32 = XC
- fol. 51^a A 33 = LIII
- fol. 52^a A 34 = LVII
- fol. 53^a A 35, *afgedrukt als* CCLVII
- fol. 54^a A 36 = LIX
- fol. 54^a A 37 = LX
- fol. 55^a A 38 = LXI
- fol. 56^a A 39 = LXII
- fol. 58^a A 40 = LXXX
- fol. 58^a A 41 = LXXXI
- fol. 60^a A 42 = CVIII
- fol. 60^a A 43 = CII
- fol. 61^a A 44 = CIII
- fol. 62^a A 45, *afgedrukt als* CCLVIII
- fol. 63^a A 46 = XCIV
- fol. 65^a A 47 = CXII
- fol. 65^b—71^e *Een sermoen op onser vrouwen lichmissc (daarin op fol. 69: A 47^e, afgedrukt als* CCLIX)
- fol. 71^a A 48 = XLV
- fol. 72^a A 49, *afgedrukt als* CCLX
- fol. 73^a A 50 = XLI
- fol. 74^a A 51 = XIX
- fol. 74^a A 52 = XXIV
- fol. 75^a A 53 = XXXVII
- fol. 75^a A 54 = XXII
- fol. 75^a A 55 = XXV
- fol. 76^a A 56 = XXVI
- fol. 76^a A 57 = XXVII
- fol. 76^a A 58 = XXIX
- fol. 76^a A 59 = LV
- fol. 76^a A 60, *afgedrukt als* CCLXI
- fol. 77^a A 61, *afgedrukt als* CCLXII
- fol. 78^a A 62 = LXIII
- fol. 79^a A 63, *afgedrukt als* CCLXIII
- fol. 79^a A 64, *afgedrukt als* CCLXIV
- fol. 79^a *ontschreven.*

4. Hs. Universiteitsbibliotheek Gent N° 946.

fol. 1^a *Hier begint een seer schoen boeck gheheten den bogert der glorioser maghet marien. Die voersprake. Ter eeren der glorioser reynder Jof-*

richter, wiens menschelike nature vereenicht is metter goddijcheit, in eenicheit des persoens, waer bi dat die menschelike nature wonderlijc is godlijc gemaect, ende dairomme so en is hi niet alleen over zeer te minnene, mer oic te ontsiene. Daeromme so behoefden wi wel eenen middel persoen, die onse voirsprake sijn soude aen hem, welke persoen behoerde te sijn die alder ontfiermhertichste ende alder ghe-nadichste, ya altemale verkeert in die lede der caritaten ende der goederterenheit. Dese middelersse is die eenvuldighe maecht *maria*, die die ewighe vader sinen eengheboeren sone bereyt heeft tot sijne liever moeder, welke maghet *maria* dat die heilighe gheest met alsulker overvloedicheit der graciën met alsulke reynicheit, met alsulke heilicheit, ende volmaechtheit ende wijsheit vervult heeft, ghelijc wel toebehoerde vervult te werden die ee[n]vuldege moeder gods, welc die eeweghe gods sone van die ewicheit heeft wtvercoren tot sijn moeder... etc.

fol. 5° *Hier is gheynadat die prologe. Hier beghint een boec van onser liever vrouwen vanden loue ende overrichheit der glorioser maghet mariën welc die boguert mariën mach gheuoemt worden, dit boeck heeft drie tractaten...*

fol. 277° *Hier beghint dat derde tractaat ende dat leste van desen geestelike boguert welc gedeylt is in vier deelen. Dat ierste deel sal spreken hoe maria ons ghedient heeft met alle haren leden, dat ander deel sal spreken hoe wy mariën dienen sullen met alle onsen leden. Dat derde deel waer om ende om wat reden wy haer dienen sullen, dat vierde hoe sij sullen sijn die gheerne die mariën dienen sullen, hier mede so eest slot van desen boecke.*

In dit derde tractaat komen de 21 exempelen voor (G I—G 21), die als CCLXV—CCLXXXVI afgedrukt sijn.

Aan het slot lezen we:

fol. 344° *Hier is voleyndet die geestelike boguert van onser liever vrouwen, ghescreuen ende vergaerdert wt die heilighe scripturen der doctoren, fol. 344° Int taer ons heren dusent VC ende X.*

frouwen mariën der liever moeder gods, soe beghinne ic hier een boecken, dat welke ic noeme den boguert der maghet mariën. Want ghelijc dat alle schoenheit der doechden heeft gheweest in die reyne maghet *maria*, alsoe machmen hier lesen vele schoenre bloemen, die betykenen die doechden der voerghenoemder maghet. Ende al en ben ic niet werdich yet te segghene, ende oec onnutte ende onghelert te scriven die duechden ende die glorie der alder glorioster fol. 1° moeder gods mariën, nochtan soe besta ic dit om dese sake, dat is op dat die reyne meechden die hier in dit convent sijn, te meer ontfunct moghen worden, in die minne ende liefde der selver glorioser maghet mariën, ende haer te neersteliker dienen, in alre innicheit ende reynicheit, also ic hope doer die gracie gods dat sij oic doen, fol. 1° Nu so wille ic dan ter eerwerdicheit der glorioser maecht mariën, beghinnen te scrivene, yetswat van haren loue. Ic hope dat sij my sal helpen doir die ghebede alle deser meechden, die in dese vergaderinghe versament sijn, der welker ghebede ic my bevele. Indien name des vaders ende [des] soens ende des heilichs gesets, Amen

Hier beghint dat prologus van desen navolgende boecke. „Ghij hebt mijn herte ghewont o mijn lieve suster ghi hebt mijn herte ghewont”. Dese woude sijn ghescreven inden boec der minnen, in dat fol. 1° vierde capitteel, dair salomon sprecht al propheterende vander innicheit des ghelovichs menschen, die hij hebben mach totter reynder suverder maghet *mariën*. Die onmetelike goetheit gods, die onbegripelike caritate, ende die alre mildste goederterenheit gods is ons gheopenbaert, in dien dat hij hem ghewerdicht heeft also overvloedelijc dat menschelike gheslechte te voersiene, in desen ellendeghen dale der tranen. Want wi dan onwerdich ende onbequaem waren, toe te gane fol. 2° bij ons selven sonder enich middel totten god der onmeteliker maesteyt, om ons te vertoenen inden aenscouwen sijns aensichtes, wien wi so swaerlijc verbolghen hadden, ende wien wi niet en mochten versuenen bij ons selven, so heeft hij ons verleent eenen alre bequaemsten middelaer, den alre goederterensten voirsprakere, deelachtich wesende onser naturen, ende onser sterfelijcheit, dat is onsen heere ihesum cristum, Nochtan overmids dat die behouder niet en is alleen die alder goederterenste middelaer, mer oic een alder rechtverdichste fol. 2°

(fol. 124^b) Op der heligher drivoldicheit dach dat ewangelium dat VIII knoepken

(fol. 131^c) Vanden leven onser liever vrouwen dat IX knoepken

(fol. 134^a) Van sunte augustinus sermonen to den broeders in der woestijnen dat X knoepken

(fol. 182^a) Van Josaphat ende barlaam historie dat XI knoepken

(fol. 247^c—250) *blanco*.

Uit dit handschrift heb ik de varianten niet op kunnen tekenen. Daarom geef ik een uitvoerige lijst, waarin behalve het opschrift, ook de aanhef van elk exempel ter vergelijking meegedeeld is. Over de taal kan men oordelen uit CCCII—CCCV. De nummers heb ik doorlopend met die van de inkunabel vergeleken.

fol. 62^a *Hier begynnen een deel van myrakulen ende exempelnen van der glorioser ende konyncliker moder ende maget mariën van bisscoppen monicken ridders ende anderen.*

(D 1 = I 1) Dat was een devoit man een cappellaen ende hie en konde anders gene myssen dan van mariën onser liever vrouwen fol. 62^b (D 2 = I 2) *Van einen ridder die seir devoet was* Dat was een ridder die seer devoet was mariën onser liever vrouwen ende die seer gerne terneyen vuer Op een tijt do hie totten terney wart vuer so reet hie voir een cloester...

fol. 62^b (D 3 = I 3) *Van twee broders die in oren pruel iaer waren* Dat waren twee broeders in oren proevel iaer van der orden sunte bernardus die sonder orlof van synpelheiden wt den cloyster gingen om to spoelen...

fol. 63^a (D 4 = I 4) *Van probus suster* Dat was een heilich vader die probus gheheten was die sat up een tijt by sinen broederen ende vertelde...

fol. 63^b (D 5 = I 5) *Van eynen clerck* Dat was een rijk clerck die leefde seer werltlike mer sonderlinge so diende hie mariën onser liever vrouwen...

fol. 63^c (D 6 = I 6) *Van eyner heiligher nonnen* Dat was ene nonne ende was roekelois ende scheen werltlick van buten Do quam oir een siecte an...

fol. 64^a (D 7 = I 7) *Van eynen broder dar onse vrouwe toe quam* Dat

5. *Hs. Koninkl. Bibl. Den Haag 73 G 31 (vroeger L 50)* afkomstig uit Weesp. Zie voor het uiterlik de katalogus.

fol. 1—126 *Hier beghint een devoet boeckijn van stichtigher leringhe ende van goeden exempelnen.* Soe wie mit Cristo wil regnieren die sel wanderen gheleken dat Cristus gewandert heeft....

Dit hs. bevat een collectie citaten uit Augustinus, Bernardus, Suso e. a. benevens veel mirakelen en exempelnen, grotendeels ontleend aan Jeronimus (*Vaterboec*), Caesarius, en de *Scala celi*. Het is verdeeld in kleine hoofdstukken, zonder opschriften. Het hoofdstuk met Maria-mirakelen vindt men fol. 76—88. Daaruit zijn afgedrukt N^o CCLXXXVI—CCCI, voor een groot deel uit de *Scala celi*. Na dit hoofdstuk volgt er een over de heiligen, een over de „vier utersten” enz.

6. *Hs. Landesbibliothek Düsseldorf C 25.*

Papieren hs. van 250 folio's, 29 X 21 cM., in twee kolommen beschreven, in oude band. Het schrift wijst op het einde der 15de eeuw. De afkomst blijkt uit een aantekening op fol. 1: „Dit boec hoert toe den Cruysbroederen in Mariënvred”.

Een uitvoerige inhoudsopgave van dit hs. is hier overbodig. Ik deel dus alleen de hoofinhoud van de elf afdelingen, waaruit dit hs. bestaat, mee naar de „tafel of die inhoildinge deses boecx”, die op fol. 1^c voorraagaat. Deze afdelingen zijn gescheiden door knoepjes, aan de rand van de bladzijde bevestigd om het opsiaan gemakkelijk te maken. (fol. 2^a) Ten insten die verisenisse ons heren als nyodemus beschrijft dit 1ste knoepken

(fol. 17^a) Op paesdach een sermoen dat ander k[r]noepken

(fol. 20^c) Die glose upt ewangelium des donredeaes vrijdaeges ende saterdaeges na paschen dat III knoepken

(fol. 30^a) Een sermoen van den heiligen sacramento dat IIII knoepken

(fol. 62^a) Die myraculen van onser liever vrouwen dat V knoepken

(fol. 116^a) Op ons heren hemelwards dach ewangelium ende een sermoen dat VI knoepken

(fol. 122^a) Op pinxtavond ewangelium ende propheciën dat VII knoepken

- was in sunte bernarts cloister in hispaniën dat prumerat heit daer worden twee Jongelinge bekiert...
- fol. 64^b (D 8 = I 8) *Van broders die de dāvels saghen* Tot eenre tijt stonden broeders eens margens vroe by enen waeter ende hadden onnutte reeden to sacmen do hoerden sie ene rommēlinge...
- fol. 64^b (D 9 = I 9) *Van eynen dieff* Et was een dieff die stal al dat hie krigen konde mer ummer so diende hie seer mariën...
- fol. 64^c (D 10 = I 10) *Van uido den schoelre exempel* Et geschiede int iaer ons heren do men schreef IX^c ende L onder den keiser otte die derde by meyborch in zassen een ververlick teiken...
- fol. 66^c (D 11 = I 11) *Van eynen broder* Et was een broeder in enen cloister ende was een reyne ionffer inden lichaam...
- fol. 66^d (D 12 = I 12) *Van eynen anderen broder* Id was een guet broder den duchte dat hies niet werdich en was ons lieven heren lichaam to ontfangen...
- fol. 67^a (D 13 = I 13) *Van eynen rijcken man* Id was een rijck man die gaf em in enen orden mit sulken vorwerden dat hie vleisch eten wolde...
- fol. 67^b (D 14 = I 14) *Van eynen ridder die eyn mordener was* Id was een ridder die had in enen gemeynen wech een casteel ende beroveden sie al die voir dat casteel hen toegen sonder enige ontfarmherticheit...
- fol. 67^a (D 15 = I 15) *Woe die vrant tot eynen broder quam* In ener tijt was een broder die hadde onse suete vrouwe maria seer lief...
- fol. 67^d (D 16 = I 16) *Van eynen klerck die onse vrouwe eirden* Id was een clerck die seer devoet was tot onser liever vrouwen ende hie plach sie alle daege to grueten mit dessē V blijtschappen...
- fol. 68^a (D 17 = I 17) *Van eynen onsuveren klerck* Et was een clerck die idel ende oncuus van leven was nochtant mynden hie mariën...
- fol. 68^b (D 18 = I 18) *Van eynen dief* Id was een dief stal al dat hie krygen konste Mer ducky bat hie mariën...
- fol. 68^c (D 19 = I 19) *Van eyne klerck exempel* Id was een clerck die onse lieve vrouwe seer mynde...
- fol. 68^c (D 20 = I 20) *Van eynen wyve die mariën oir kijnt nam* In eenre tijt was een wijf die oeren man verliaren hadde. ende sie had enen enigen soen...

- fol. 69^a (D 21 = I 21) *Van eynen clerck* Id was een clerck die diende mariën onser liever vrouwen devotelic in sinen gebede ende altois was dat slot van sinen gebede dat hie sie begerde mit ganser ynnicheit to sien...
- fol. 69^b (D 22 = I 23) *Van eynen monick den onse vrouwe leerde* Id was een monick die levede seer helich...
- fol. 69^b (D 23 = I 24) *Van theophilus* Id geschiede in den iaer ons heren do men schreef V^c ende XXXVIII do was in cecilien een man die theophilus hiete Ende alsoe fulbertus die bisscop van camerick secht...
- fol. 69^d (D 24 = I 25) *Van eyne vrouwen die oirre dochter man liet doden* In eenre tijt was een man ende een wijf ende sie hadden een enyge dochter ende sie gaven oir enen man Ende om oirre dochter wille...
- fol. 70^b (D 25 = I 26) *Van eynen ridder die syn guet veriteert had* Id was een ridder die seer mechtich ende rijcke was ende do hie al sijn guet avergebracht had mit onbehueder sotheit so quam hie to so groter armoede dat om cleine dinge gebraken die grote dinge plach to geven...
- fol. 71^a (D 26 = I 27) *Van syrebon den bisscop* In der tijt was een bisscop die heite sirebon die plach up die feste van sunte michaels tot sijne kerken to gaen...
- fol. 71^b (D 27 = I 28) *Van eynen anderen bysscop* Id was een bisscop die mariën onse suete vrouwe in groter werdicheit ende devociën had...
- fol. 71^c (D 28 = I 29) *Van eyner devoter vrouwen* Id was ene vrouwe die sonderlinge grote devocie had tot onser liever vrouwen Ende sie had by oiren huse ene cappelle gemaect ende sie had enen sonderingen cappellaen...
- fol. 72^b (D 29 = I 30) *Van eyner vrouwen die oiren syn verloes* Id was ene vrouwe do sie swaer mit kinde was ende lach up een nacht in den slaep oir duchte dat sie droich een bannier mit bloediger varuven geverwet...
- fol. 72^c (D 30 = I 31) *Van onser liever vrouwen* Id geschieden tot eenre tijt up onser liever vrouwen nacht to lechtruisse...

- pelen dat geheiten is moniale dat tot eenre steeden twe cloester waren van sunte bernarts orden...
- fol. 77^a (D 44 = I 46) *Van eynen ridder eyn exempel* Men lest een exempel in sysarius onder onser liever vrouwen exempelen Et was een ridder ende liet die werlt...
- fol. 77^d (D 45 = I 47) *Van eynen ridder die oncuysch was eyn exempel* Id was een ridder die daegelix plach to spreken voer den eeten I ave mariën...
- fol. 78^a (D 46 = I 48) *Van eynen vader die onse lieve vrouwe sach* Id geschiede eens nachts dat een helich vader lach up sinen bedde...
- fol. 78^b (D 47 = I 49) *Van eynen ridder die oncuys was* Id was een rijck vroem ridder die en wolde geen wijf om dattet em ongenuechte duchte wese...
- fol. 78^d (D 48 = I 50) *Van mechtelâis der helliger maghet* Op een tijt lach mechtildis in groter siecten...
- fol. 79^b (D 49 = I 51) *Van eynen iongelinck daer maria toe quam eyn exempel* Id was een devoit giestelick jongelinc die mariën onser liever sueter vrouwen diende XXII iær...
- fol. 79^d (D 50 = I 52) *Van eyne vrouwen* Id was ene guede vrouwe die solde upt velt gaen...
- fol. 80^a (D 51 = I 53) *Van eynen monnick* Id was een guet eenvol-dich monick die haddet voir ene gewoente so wanneer dat hie ginck voir o. l. vr. belde so sprack hie sijn ave maria...
- fol. 80^b (D 52 = I 54) *Van eynen broder die Mariën grueten* Id was een broder die hadde sonderlinge verdicheit tot o. l. vr. ende plach alle daege to spreken vier ave mariën...
- fol. 80^c (D 53 = I 55) *Van eynen monnick die iobertus hiets* Id geviel in eenre kerken die gesticht was in die eer o. l. vr. in enen cloester dat dolo gebieten was...
- fol. 81^b (D 54 = I 56) *Woe ontfeenckelick dat et onser liever vrouwen is dat men se duck gruet* Een ander exempel wo ontfeencklick dattet onser liever vrouwen is dat men sie duck gruet mit devoten ave mariën als men lest in libro apum Dat et was een jongelinc...
- fol. 82^b (D 55 = I 57) *Van eyner nonnen eyn exempel* Men lest van eenre heliger nonnen...

- fol. 72^c (D 31 = I 32) *Van eyne vrouwen* Id was een wijf die seer ghepijnt was van enen duvel...
- fol. 72^d (D 32 = I 33) *Van eynen bisscop die onse lieve vrou seer mynde...*
nynden Id was een helich bisscop die onse lieve vrouwe seer mynde...
- fol. 73^a (D 33 = I 34) *Van eynen broder die sieck was* Id was een broder die lach sieck ende onse lieve vrouwe quam tot om mit sunte nycolaus ende mit s. k. ...
- fol. 73^b (D 34 = I 35) *Van eynen klerck* Id was op een tijt een clerck ende greet meister die leefden seer devotelick mer hie hanterde oncuysheit mit vrouwen...
- fol. 73^d (D 35 = I 36) *Van eynen monnick* Id was een moenick die stont inder metten op ene grote hoichtijt ende die monnick dachte dat hie em wolde sparen van lude to singen als die anderen deden...
- fol. 74^a (D 36 = I 37) *Van eynen monnick die gestoruen was* Inder tijt was een moenick in enen cloester die starf ende wart weder levendich...
- fol. 74^b (D 37 = I 38) *Van eynen monnick* Id was een giestelick monnick die XXX iær in enen cloester gewest had...
- fol. 74^c (D 38 = I 39) *Van eynen monnick die eyn onreynne suyete had exempel* Id was een monnick in enen cloister die onse suete vrouwe seer mynde...
- fol. 74^d (D 39 = I 40) *Van eynen iode eyn exempel* In eyne tijt sat een joede in sinen huys ende an sijne want stont een belde ge-maelt van onser liever vrouwen Die ioede sach harde ernstelick op dat belde...
- fol. 75^a (D 40 = I 41) *Van eynen man die al syn gelt verspoelt had* Id was op een tijt een man die hadde al sijn gelt verspoelt ende hie was also onverdulich...
- fol. 75^b (D 41 = I 42) *Van eynen broder eyn exempel* Id was een guet broder ende wart sieck...
- fol. 75^c (D 42 = I 44) *Van drie klercken die ter schoelen laghen* Id waren drie klercke die lagen to gader ter scholen. ende die twe plagen costelick to leven...
- fol. 76^a (D 43 = I 45) *Van eynen coster ende van eyne costerinnen eyn exempel* Men lest een boeck van onser liever vrouwen exem-

- fol. 82^a (D 56 = I 58) *Van eynen iongelinck* Men lest in den boick lyber apum dattet geschiede in den iaer ons heren MCC ende L. So was in brabaant een iongelinck...
- fol. 83^b (D 57 = I 59) *Van eynen Jode exempel* Id was een ioede die in enen busch van den roeveren seer geslaegen ende gewont wart...
- fol. 83^a (D 58 = I 60) *Van eynen monnick die walther hiets eyn exempel* Id was een monick ionck van iaren gehieten wolter ende starf in enen cloester dat gehieten was eeverbach...
- fol. 84^a (D 59 = I 61) *Van eynen ionghen conveers eyn exempel* Id was een devoet conveers broder ende was ionck van iaren ende woende in enen cloester dat luca hiet...
- fol. 84^b (D 60 = I 62) *Van eynen dyake eyn exempel* Id was een clerck die dyake gewijet was...
- fol. 84^d (D 61 = I 63) *Van eynen ertsch bisscop eyn exempel* Id was in die stat van Trolecana een ertsch bisscop die gehieten was hiltefonusus...
- fol. 85^b (D 62 = I 64) *Van eynen conveers die herman hiets* Id was een conveers in enen cloester die hemelroit geheiten was van sunt bernarts orden...
- fol. 85^a (D 63 = I 65) *Van eynen monnick die nae medtinen toe leven plach* Id was een monick in enen cloester van sunte bernarts orden. Dese monick eer hie in die orden quam so had hie in der scholen gestudiert van vel medicinen...
- fol. 86^a (D 64 = I 66) *Van twee broeders in eynen cloester* Id was op een tijt dat die broeders van sunte bernarts orden in den velde waren om dat koern toe meeyen So quamen twe broeders...
- fol. 86^b (D 66 = I 74) *Van eynen conveers* Id geviel op eenre nacht dat een conveers sat in sinen bedde in den siechuys...
- fol. 86^c (D 66 = I 101) *Van eynen monnick ionck van iaren eyn exempel* Men lest dat in sunte bernats orden een ionck monickken was...
- fol. 87^b (D 67 = I 102) *Van eynen ionghen monnick* Id was een monicken in enen cloister daer die monicke seer devotelick ende helichlick leefden...
- fol. 87^a (D 68 = I 103) *Van sunte thomas bisscop* Men lest van sunte thomas die een bisscop van cantellenberch was...

- fol. 88^a (D 69 = I 104) *Van eynen monnick Cezarius* die beschivet van enen monick die lach op eenre nacht op den dormpter...
- fol. 88^b (D 70 = I 105) *Van eynen monnick toe clarenvalle* Id geschieden tot eenre tijt to clarenvalle in den cloister daer die gude sunte bernat plach to wonen...
- fol. 88^a (D 71 = I 106) *Van pateram eyn exempel* Id geschiede in lombardiyen in enen cloister van sunte bernats orden dat gehieten was carixtus...
- fol. 89° (D 72 = I 107) *Van eynen monnick die droncken was* Men lest in enen boeck dat marionael heit dattet een monick was die avermids des viant of sijne eygenre crancheit...
- fol. 90^b (D 73 = I 108) *Van eyne abdisse eyn exempel* Id was een abdisse in enen cloister die tot onser liever vrouwen grote devocie ende werdicheit plach te hebben...
- fol. 90^c (D 74 = I 109) *Van eynen deoaten monnick eyn exempel* Id was een monick in enen cloester die seer devotelick sinen orden hielt...
- fol. 91^c (D 75 = I 110) *Van eyne abdissen eyn exempel* Men lest in Cezarius van eenre abdissen die zeer strenge van leven was...
- fol. 92^b (D 76 = I 111) *Van eynen ridder die geaighet wart van eynen vyanden* Id was een ridder die van devocien in onser liever vrouwen dienst was...
- fol. 92^c (D 77 = I 112) *Van eynen keyser van romen* Men lest in enen boeck van onser liever vrouwen exempelen dat gehieten is morionale Dat to Rome een keyser was die had ene guede eerberlicke vrouwe...
- fol. 94^a (D 78 = I 113) *Van sunte Elyzabet der nonnen* In der nacht doe cristus gebaren wart van marien do was die heilige vrouwe sunte Elizabeth...
- fol. 95^c (D 79 = I 114) *Van eyner devoter nonnen* Id gheschieden in enen nonnen cloister tot eenre tijt dat die corporaele gewasschen worden daer men mysse op plecht te done...
- fol. 95^d (D 80 = I 115) *Van eynen ionghen schoelre* Id was een ionck schoelreken ende dat had grote devocie tot onser liever sueter vrouwen helde dat inder kerken stont...

daer worden twe luede sieck in sijne prochtien, die ene was rijcke ende die ande[er] was een guet arm wifjken...

fol. 102^c (D 94 = I 80) *Van sunte mycheels kercke Toe sunte micheels steet ene kerke op enen hogen berch getymmet...*

fol. 102^d (D 95 = I 82) *Van eynen archydiake die synen bisscop doden*

Id was een archydiake die bracht sinen bisscop ter doot op dat hie bisscop mocht werden ende had enen groten steen geleecht op ene poette...

fol. 103^b (D 96 = I 83) *Van eynen par volcx in der ee syn exempel*

Men lest in der vader boeck dattet was een par volck gebonden mitter ew des heliger kerken Die man leefde quellicke in averspoel...

fol. 103^c (D 97 = I 84) *Van eynen klerck rijck van gude* Id was een clerck rijck van guede ende onreyn van leven Hie brachte al sijn guet aver in sunden...

fol. 104^b (D 98 = I 85) *Van eynen clerck die to syngen plach* Id was een clerck die plach to singen een veers van onser liever vrouwen in der kerken...

fol. 104^c (D 99 = I 86) *Van eynen devoten monnick en eynen cloester*

Id was een devoet monick in enen cloester dat genoempt was vlier...

fol. 105^a (D 100 = I 87) *Van eynen oimodighen broder* Id was een broder die sijns selfs crancheit becaende ende hier om was hie sorchvoldich...

fol. 105^d (D 101 = I 88) *Van eynen anderen stuecken broder syn exempel*

Id was een broder in enen cloester den onse here to sande um sijne versumelheit wil also groten hoefsweer...

fol. 106^a (D 102 = I 89) *Van eynen heligen man ioseph ghenomt* Die helige man Joseph was gebaren van erbaren rijcken lueden na den loop der werit to spreken wt der edelre stat van coelen...

fol. 110^b (D 103 = I 95) *Van sunte Codricus syn exempel* Op een tijt lach die helige confessoer Codricus voir onser liever vrouwen altaer ende solde sijn gebet spreken Do hie aldus lach in sinen gebede...

fol. 110^b (D 104 = I 98) *Van eynen devoten broder* Id was een broder in enen orden die onser liever vrouwen devotelicke diende. Hier na quam om een aposteen een geswel in den hals ende in der kenebacken...

fol. 96^b (D 81 = I 116) *Van eynen clerck* Id was een ionck schoel-reken ende dat was seer ynnich tot onser liever sueter vrouwen...

fol. 97^c (D 82 = I 117) *Van tween broeders die traydrachtich waren*

In den tijden dat sunte bernart was do waren in sinen cloesteren guede manne van heligen leven Ende dit benijden die boese giest...

fol. 98^b (D 83 = I 118) *Van eynen broder syn exempel* Voirt lest men van den gueden broeders sunte bernarts want sie also helichlick leefden dat sie onse lieve here ende onse lieve vr. dicwil visitierden...

fol. 98^c (D 84 = I 119) *Van broder coyraet* Sunte franciscus discipel genoempt broder coyraet die was van groten heligen leven ende ginck op een tijt al hemelick in enen busch omme daer...

fol. 99^a (D 85 = I 70) *Van meyster reynaldus* In der tijt do sunte dominicus te rome was so gevrielt dat meister reynaldus die deeken was to orlyens...

fol. 99^c (D 86 = I 71) *Van eynen mynschen die voir gaitz gericht*

quaem Id was een mensche die mit groten borden der sunden belaeden was ende wart getagen voir dat ordel gades...

fol. 100^b (D 87 = I 76) *Van eynen ionghen ridder* Id was een ionck ridder die bloeiende was in sijne joeghet ende noch mer was hie bioijende in der werder doeghet der reynicheit...

fol. 101^a (D 88 = I 72) *Van eynen devoten heremite syn exempel* Id was een Eremyte die vel hoeren seggen van marien...

fol. 101^b (D 89 = I 73) *Van eynen adelen ryken man syn exempel* Id was een edel rijck man ende milde aver die armen en dat benijden die duvel seer...

fol. 101^c (D 90 = I 77) *Woe constantinus syn kerke dede maken* Constantijn dede maken ene schone kerke in die eer der werder meget marien...

fol. 101^d (D 91 = I 78) *Van eyne stemmen die gehoert wort* Id geviel in ener stat in hispanien op onser liever vrouwen hemelvaertz dach dat een stemme quam ropen ende claegende inder kerken...

fol. 102^a (D 92 = I 79) *Van eyne kerken in orizans* By oriens in een steele die heiten hanevo daer was ene kerke gemaect...

fol. 102^b (D 93 = I 81) *Van eynen prochy paep exempel* Id was een prochy paep in centre stat diet tgelt seer mynde baven got ende

- fol. 110^a (D 105 = I 99) *Van drie broeders in enen cloester Id waren drie broeders in enen cloester die sonderlinge mynne hadden ende devocie tot onser liever vrouwen...*
- fol. 111^a (D 106 = I 68) *Van eynen siecken scheperken eyn exempel*
- Men leest een exempel van onser liever vrouwen dat geschreven steet in den passionael dat tot eenre steden een knechtken van XII iaren was ende plach sijne olderen schaep te hueden...
- fol. 112^a (D 107, afgedrukt als CCCII) *Van luden die op der see verdorven*
- fol. 112^a (D 108, afgedrukt als CCCIII) *Van eyner devoter ionfferen die*
- fol. 113^b (D 109, afgedrukt als CCCIV) *Van eyner ionfferen die beatrix hiet*
- fol. 114^b (D 110, afgedrukt als CCCV) *Van eynen ionghen iode*

7. *Hs. Maatsch. der Ned. Letterk. 1031.*

Zie de katalogus der handschriften, blz. 80. Daar is over 't hoofd gezien dat 3de Maria-legende eindigt op fol. 223^b, waarna de legende van de keizerinne van Rome volgt. Het onder V genoemde exempel is geen Maria-legende (Zie *Mnl. leg. en ex.* blz. 320). De 5 legenden beantwoorden in onze uitgave aan N^o. XCIV, CCCVI (afgedrukt), CXI, CCCVII (afgedrukt) en CVI.

8. *Hs. Koninkl. Bibl. Den Haag 70 E 13 (vroeger K 15).*

Zie over dit *Mariale*, en de beide andere hss. (Brussel 15069 en II, 651) de korte aantekening bij CCCVIII. Naar dit Limburgse handschrift, afkomstig uit Maeseyck, zijn CCCVIII en CCCIX afgedrukt. Noeh in een ander opzicht is dit handschrift merkwaardig. De afschrijver was voornemens er een verzameling *Marialegenden* aan toe te voegen. Op de laatste bladzijde (fol. 238^a) begon hij een index af te schrijven, maar na 14 tیتels eindigde hij (fol. 239^a) en liet het verdere blad blanco.

Deze tیتels, waarvan de beginletters niet ingevuld zijn, luiden:
[V]an enen cappelaen die anders gein misse en conde dan van maria onser liever vrouwen (= I 1)

- [V]an enen ridder die seer devoet was onser vrouwen Ende die geme ten torneo voer (= I 2)
- [V]an twee brueders die in haren provel iare waren ende sy verdroncken (= I 3)
- [V]an probus suster (= I 4)
- [V]an enen dieff (= I 9)
- [V]anden heiligen man Joseph die eerst geheiten was herman (= I 89)
- [V]anden XI^{te} meechden inder selver historien (= I 90)
- [V]an enen. conveers die. sijn beesten bewaerde op enen wthoff fol. 239^a | metter ave mariën (= I 56)
- [V]an enre nonnen die Eulalya heit (= I 57)
- [V]an enen jongelinc die staerff ende waert weder levendich (= I 58)
- [V]an enen iode (= I 59)
- [V]an enen monick die wouter hiet (= I 60)
- [V]an enen conveers (= I 61)
- Uit de bijgevoegde vergelijking met I blijkt, dat de schrijver van dit handschrift waarschijnlijk een handschrift van het type D—I voor zich had; de volgorde in K en H wijkt nl. sterket af.

9. *Hs. Koninkl. Bibl. Den Haag 73 H 29 (vroeger K 48).*

Zie de katalogus en de korte aantekening bij CCCX.

10. *Hs. Koninkl. Bibl. Den Haag 73 F 27 (vroeger K 59).*

Ook van dit hs., waarin maar één *Marialegende* (CCCXI) voorkomt, is een uitvoerige beschrijving overbodig. Een beknopte inhoudsopgave gaf ik in *De Duitse tekst van Hendrik Mandes Apocalypsis* (Ned. Archief voor Kerkgesch. II, 1).

11. *Hs. Koninkl. Bibl. Den Haag 71 H 6 (vroeger T 351)* (zie de katalogus).

Dit hs. begint met de *Historie der heileger XI^{te} meechden* (fol. 1—51). Op fol. 54^r leest men *Van enen devooten brueder die enen nieuwen sanc dichtede op de kystorie vanden elf busent meechden*, een tekst die

12. *Hs. Universiteitsbibliotheek Amsterdam I G 18*
(Katal. N°. 543).

Vroeger in het bezit van prof. Moll. Perkamenten hs. van 160 folio's, 15 X 10½ cM.; elke bladzijde telt 18 à 19 regels mooi en duidelijk schrift; de initialen zijn goed uitgevoerd. Het is in de originele band gebonden, met koperen klampen. Van de inhoud is voor ons doel alleen van belang het laatste gedeelte:

Hier begynnen songhe schone exempelen

fol. 126^v *Exempel* (zie de var. bij CXXIII)

fol. 129^v *Een exempel* (zie de var. bij XCII)

fol. 136^r *Exempel* (zie de var. bij CIII)

fol. 139^v *Een exempel* (afgedrukt als CCCXVIII)

fol. 141^r *Exempel* (afgedrukt als CCCXIX)

fol. 143^r *Exempel* (zie de var. bij LVII)

fol. 145^v *Exempel* (zie de var. bij CXI)

fol. 147^r *Een schone parabel* (zie *Mnl. leg. en ex.* blz. 320)

fol. 151^v *Een trostlick exempel* (afgedrukt als CCCXX)

fol. 153^r *Een exempel* (afgedrukt als CCCXXI)

Op fol. 160^v lezen we aan het slot met bleker, maar gelijkijdig schrift, de volgende belangrijke aantekening:

„Inden iaren ons heren dusent vierhondert ende achte ende viertich screef dit boeken broder Johannes van leyerdam profest broder ende priester des cloesters marïenkamp in oestfriesland by esynghen ghelegē vander regeliers oerde. ende sandet den ersamen ende wysen manne Alardo symonis in Amsterdamme synen alre liefsten vriende in cristo”.

13. *Hs. Universiteitsbibliotheek Amsterdam IV G 19.*

Voor het uiterlijk zie men de kataloog. Behalve een aantal sermoenen van „Sunte bernaert”, „sunte augustinus”, „jordanis”, bevat dit handschrift een groot aantal exempelen, zonder rangschikking. Ze zijn ontleend aan het „vaderboec”, Gregorius' Dialogus, aan „dat boeck gheheten de illustribus viris ordinis cisterciensis” (d. i. het *Exordium*), aan „Cesarius”, „een boeck gheheten speculum historiale”,

na de legende van Herman-Jozef in de *Mnl. Marialegenden* opgenomen is (CXVII).

fol. 57^v *Exempel*, afgedrukt als CCCXII.

fol. 59—207 Heiligenlevens, o. a. van Sint Barbara en Sint Katharina, met vele mirakelen.

fol. 207^v—219 Een aantal exempelen, waaronder de teksten van CCCXIII—CCCXVI.

fol. 220—330 Heiligenlevens.

Vermelding verdient noch, dat de perkamenten schutbladen achter dit handschrift een fragment zijn van een hs. dat blijkens het schrift 14de eeuw is. Bij nader onderzoek bleek het een Passionaet-tekst te zijn, en omdat bijna alle handschriften 1) uit de vijftiende eeuw dategen, kan dit fragment voor de geschiedenis van deze tekst van belang zijn. Toevallig komt juist op deze bladen een Maria-legende voor (*Aurea Legenda LXXXVIII*, ed. Grässe, 367), die ik daarom hier laat volgen:

Van sinte leo de pap[us] [L]eo de paus alsomen inden miraculen van onser vrouwen leest doe hi in paeschdaghe in onser vrouwen kerke messe dede. ende als die liede gods lichame ontvinghen ende een vrouwe sine hant custe so rees daer af in hem ene grote becinge van oncuuscheiden mer die goede man wert ieghens hem selven een wrete wreke ende op dien selven dach so sloech hi al heimelec af die hant diene scaendeliere ende werpse van hem. Hierinbinnen wert een groot gheruchte onder tfolc waer om dat die paus negheene messe en dede also hi plach Doe keerde hem leo de paus tonser vrouwen wert ende hi beval hem selven altemale hare goedertierenheit Doe quam hem te hant onse vrouwe te voren ende settede hem met haren handen sine hant weder ane. ende beval hem dat hi voert ghinghe ende offerde haren sone ene sacrafie. Leo predecde deden volke wat hem ghevalen was ende toonde hem allen openbaer die hant die hem onse vrouwe aengheset hadde. Dese hielt die consilie van calcedoniën ende daer was ghestatueert daumen die moeder gods heten soude die maghet maria.

1) Zie: Ebbinge Wubben *Over Middelneiderlandsche vertellingen van het oude testament* ('s Gravenhage 1903), blz. 107, noot 1.

„sunte bernaert leven”, „Climacus” enz. Naar dit handschrift zijn afgedrukt N^o. CCCXXII—CCCXXV.

14. *Hs. Koninkl. Bibliotheek Brussel II 755.*

Papieren hs. in klein formaat (9½ × 7 cm.), waarvan maar 8 folio's beschreven zijn.

fol. 1^r *Een exempel van jhesus* (afgedrukt als CCCXXVI)

fol. 6^r *Vanden ewighen leven exempel* (afgedrukt *Mnl. leg. en ex.* blz. 46)

fol. 7^r *Een exempel van drie ghesteliken susteren in een clooster*, dezelfde tekst als CCXXXVIII, maar niet voltooid: op fol. 8^v wordt hij afgebroken; daarna volgen enige onbeschreven bladzijden.

15. *Hs. Koninkl. Bibliotheek Brussel 20105.*

Papieren hs., 13 × 9½ cm. groot, uit het begin van de 16de eeuw. Merkwaardig is, dat in dit verzamelhandschrift bijna elk stuk door een verschillende hand geschreven is: er zijn wel negen soorten verschillend schrift. Het eerste deel bevat een sermoen en „*Sinte Alexis vite*” (8½ + 12 fol.); dan volgt de legende van de *Soutaersdochter* (10 fol.), afgedrukt als CCCXXVII. Verder vindt men in dit hs. noch drie exemplen: het eerste handelt over de 22 Ave Maria's en komt overeen met N°. LVII, het 2de is vermeld *Mnl. leg. en ex.* 338, noot 1; het 3de over het klooster van de Heilige Geest, is besproken *Mnl. leg. en ex.* 317 (noot 2).

16. *Hs. Koninkl. Bibliotheek Brussel 388.*

Een uitvoerige beschrijving van dit hs. kan men vinden bij De Vreese *Beschrijving der handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, blz. 544—549 (Ruusbr. hs. Oo). De Marialegende CCCXXVIII behoort tot de vele invogsgels in dit Passionael-handschrift.

17. *Hs. Koninkl. Bibliotheek Brussel 2224.*

In dit belangrijke, mooi gebonden hs., dat geen sporen van afkomst draagt, is voorin een inkunabel bijgebonden (fol. 1—28), nl. *Dat*

hovelen van devociën (Gheprint Tantwerpen bij die wilde zee Bij mij Jan lettersnider). Dan volgen een aantal vertaalde sermoenen van Tauler (fol. 29—90). Van fol. 93—142 met andere hand: *Die legende vander heiligher maghet sinte goetdelieve gods lief troesterse van allen bedruetden herten.*

fol. 142^v *Exempel* uit het *Bienboec*.

fol. 144^r *Vanden quaden bysscop ude* Int iaer ons heren IX° ende vijftich onder den keyser otto die derde Bij meyborch in sassen gheschiede een vervaetlic teeken dat nyet eer ghehoort en was daer men bij weten mach hoe quaet dat is in prelaetscap oncuyschelyck te leven Ende dat goet ende dbloet cristi inder heylegher kerken met onrechte te ghebryken ende die ondersaten te quetsene metten stancke der sunden Ende sunderlinghen nonnen die gode ghegheven sijn tot eenre bruyt. die te beveleckene In deser voerscrevender stadt was een scotier welcks [name] was udo....

fol. 149^v *Expl.*... ende alle bysscopen ontsien selen vanden grouwe-likken ordele goods ende stringhen wraken die hi doet over die sundaers dit gheschiede in sassen in een stede gheheeten meyborch Amen

(Vgl. LXXXVI; andere redactie).

fol. 149^v *Een dooden ridder* (Zie *Mnl. leg. en ex.* 311).

fol. 161^r *Hier beghint een ghelighenisse goods van eenen gheest* (Revelatiën van Aert bosman).

fol. 206^v *Hoe ijsbeth symoers nae haer doot haer openbaerde margrieten van leeuw*

fol. 220^r *Van enre paus die hem seboen penitencie sette* (Zie *Mnl. leg. en ex.* 247).

fol. 224 *Exempel*, afgedrukt als CCCXXIX.

fol. 243^v *Van enre keyserinnen die maria verlooste ut al haren tijden*. —Het was wijlen eer een keyser te romen die te wijve nam een alte edele vrouwe scoone van seden Ende erbaer in allen manieren soe dat haer nyemant niet veel te boven en ghinc....

fol. 250^v *Expl.*... ende daer diende si al haer leven devotelijc onsen heren ende sijne liever moeder Mariën (Vgl. LXXXII; andere redactie).

18. *Hs. Universiteits-bibliotheek Gent 1080.*

Zie de korte aantekening bij CCCXXXII.

19. *Hs. Universiteits-bibliotheek Gent 1267.*

Zie de korte aantekening bij CCCXXXIII.

20. *Hs. Universiteits-bibliotheek Gent 1305.*

Zie de korte aantekening bij CCCXXXVI.

21. *Hs. Groot-Seminarie Mechelen.*

Perkamenten handschrift van 133 folio's (met de perk. schutbladen mee), $15\frac{1}{2} \times 11$ cm.; beschreven gedeelte: $11 \times 7\frac{1}{2}$ cm.; 20 regels per bladzijde. Mooi regelmatig schrift (einde 15de eeuw); de opschriften met rode letters; de hoofdletters smaakvol versierd (b. v. op fol. 35) met rood, blauw, bruin, geel, groen en goud; aan 't begin van een hoofdstuk eenvoudig rood of blauw, in de tekst met een rood streepje opgehaald. Op fol. 2 recto heeft een aantekening gestaan, die onleesbaar gemaakt is, aan de keerzijde is een stukje perkament ($13\frac{1}{2} \times 10$ cm.) opgenaaid, waarop een miniatuur getekend is: de Heilige maagd in blauw kleed met witte mantel met het kind Jezus in 't bruin gekleed op haar schoot; in de linkerhand houdt zij een peer. Rondom gele vlammen op een rode achtergrond; daarom een wit lint met inscriptie. Bovenaan twee engelen die een kroon dragen. Fol. 3 heeft een beschadigde blauwe omlijsting en een initiaal, blauw op bruin. De mooie bruin lederen band, waarvan de rug gerestaureerd is, vertoont een goed bewaard stempel: in 't midden in de lengte een lijst met dierfiguren, geflankeerd door twee rijen van zes medaillons, eveneens met dieren. De oorspronkelijke koperen sloten zijn noch bewaard. Het handschrift is niet gedateerd, maar moet omstreeks 1500 vervaardigd zijn; in elk geval kan het niet ouder zijn dan 1475; het sterfjaar van Alanus de Rupe, dat op fol. 3^v genoemd is.

De inhoud van dit hs. is als volgt:

f ol. 3^v *Hier volcht vander weerdticheit des souters der glorioser maghet*

- fol. 250^v *Vander vrouwen die van haren sone een kint hadde dat se oec dootde davele die daveel wibrachte* Te romen was een edel wel gheboren rijk mechtich man Ende des gheijcs soe hadde hij oec een vrouwe seer edel ende rijk...
- fol. 255^v *Expl.*... Ende men dede haer veel meer eren binnen romen dan men te voren ghedaen hadde Amen (Vgl. CLXX; *andere redactie*).
- fol. 255^v *Vanden ionghen kinde dat ihesus teten boot* (afgedrukt als CCCXXX).
- fol. 256^v *Vanden ridder die die maghet die reynicheit ghehooff hadde niet en vyolende om der sueter maghet marrien wille ende oec om dat die maghet marie hiet* Het was een rijk mechtich ridder stout ende vrome van moede Ende om dat hi vri ende onbehanghen sijn woude soe en woude hi hem tot gheenen houwelijc gheven want houwelijc dochte hem groote ledecheyt te wesende... (Vgl. LVI; *andere redactie*).
- fol. 259^v *Vanden kinde dat onser vrouwen tetene droech* (afgedrukt als CCCXXXI).
- fol. 267^r *Van enen ionghen monnckene dat met ihesus plach heymelijc te sprekenes exempel*] Het was een cloester daer die monicken zeer devotelijc in leefden In dit cloester was een monncken... (met geringe afwijkingen = LXXXVI).
- fol. 269^v *Vanden goeten lieden die voer ons heren siele baden*
- fol. 270^v *Van enen goeten ermen simpelē man exempel*
- fol. 272^v *Vander vrouwen die metten zueten kinde ihesus speelde*
- fol. 273^v *Van II ionghen monnckens exempel*
- fol. 275^v *Van enen wijfkene die tegen onse here woude dānghen*
- fol. 277^v *Vanden sacramente*
- fol. 278^v *Van enen scaepsherde*
- fol. 280^v *Vander maecht die met ihesus uten lande ghinc exempel*
- fol. 282^v *Van enen scotierkene die een lesse singhen soude te met]ene*
- fol. 283^v *Van eenre abdisen die verdoemt was*
- fol. 284^v *Expl.*... want het is herde nauwe te gane Amen.

De laatste reeks belangrijke exemplēn, die ik uitsluitend in dit handschrift aantrof, zijn bijna alle in mijn *Mnl. leg. en ex.* besproken. Omdat ik ze later uit zal geven, kan ik hier volstaan met de vermelding van de opschriften.

- weeghelijc totter liefden van mariën *Eerst vander biechten ende om te oefenen V groote steene ende X cleyne* (Zie de var. bij CCX).
- fol. 57^v *Van eenen clooster quader nonnen die vol quader manieren waren worden bekeert oermids onser liever vrouwen souter exempel* (Zie de var. bij CCXII).
- fol. 67^v *Van ender heiligher devoter vrouwen die inder eetscap was ende haer oefende van harer joeghet in onser liever vrouwen mariën souter* (afgedrukt als CCCXXXIX).
- fol. 65^v *Dat die souter doet verrijghen kinderen van onvruchtbareghen anderen exempel* Sinte dominicus hij leerde onser vrouwen souter te lesene der coninghen van vranckerijke dier name dat blancke was...
- fol. 67^r *Hoe dat desen souter van mariën hulpt den ridders inden strijde Een exempel* Het was een ridder die gheheeten was alanus die valle coleata...
- fol. 68^r *Hoe datmen oec niet en mach sterven ongheliecht ende te ontfane dat weerde heylighe sacrament doer den souter van onser liever vrouwen Omrint den iare M CCCC LIX* soe was in vranckerijke een ionghe maghet...
- fol. 69^r *Een merkelijc exempel van eenen woekener die onrechtveerdich goet besat* (afgedrukt als CCCXLI).
- fol. 69^v *Een exempel hoe dat bekeerde een bisscop die eerswerf cleyne achte ende bij na voer niet die predicatie van sinte dominicus* Als sinte dominicus predekende was...
- fol. 72^v *Hoe goet dat es te lesene den souter van onser liever vrouwen met goeder aendacht ende devocien*
- fol. 73^r *Hoe goet dat es te lesene den souter van mariën buyden dootsunden want een vuyl vat maect quade spijse exempel* (afgedrukt als CCCXXLI).
- fol. 74^r *Hoe die maghet maria helpt die woekeners tot sijnder bekeerighen mids haren souter exempel* (afgedrukt als CCCXXLI).
- fol. 75^r *Hoe dat die mensche niet sterven en mach sonder biechte die lesen devotelijc den souter van onser liever vrouwen ende het mindert dat voghewer een exempel* (Zie de var. bij CCVIII; in margine staat „niet lesen”; daaronder met andere hand: „tis gelesen”).

- mariën ende wat groter verdienten daer in gheleguen es meest ghenomen vten tractaten meester alanus de rupan ende wert ghedeyt in V capittelen die proboghe Want een yeghelijc...
- fol. 4^v *Dat eerste capittel vanden oerspronc ende beghin des souters ende wat graciën daer in te verdienen es* Het es waer dat dese souter...
- fol. 7^v *Dat afaat des souters*
- fol. 9^v *Dat ander capittel vander insettinghen der bruederscap van mariën souter ende hoe dat geconfermeert es*
- fol. 14^v *Wat den ghenen toebehoert die in dit bruederscap salichelijc profijt doen willen* Dat derde capittel
- fol. 19^v *Dat vierde capittel vander weerâcheit des souters ende prijse der bruederscap ende dat orberlec es datten die een den anderen voert leert*
- fol. 24 *Dat Vste capittel hoe orberlec dat es dat een mensche desen souter over hem draecht in wat state dat hij oec es ende dit proeft meester alanus bij vele exempelen die binnen sinen tijde gheschieden alsoe sij hier na volghen* Dese eerwerdeghe doctor beschrijft hier XV dobbel myrakelen naet vervolghen vanden pater nooster ende ave maria...
- fol. 33^r (het laatste, fol. 33^r: *Een scoen exempel van eenen scaltierkene,* is afgedrukt als CCCXXXVII).
- fol. 35 blanco.
- fol. 35 *Een seer suet exempel. vanden souter der eerweerdigher Ende glorioser maghet Mariën. bediet op die passie ons liefs heren ihesu cristi* Die heyleghe ende gloriose man meester Jan vanden berghe narreert van een boec gheheeten matrimonium Ende es oec iselve ghevonden int boec van br. thoemaes vanden temple
- fol. 36^v *Exempel* (afgedrukt als CCCXXXVIII).
- fol. 46^r *Een ander schoen exempel vanden souter der glorioser maghet mariën* (Zie de var. bij CCIX).
- fol. 52^r *Noch een schoon exempel vanden souter van onser liever vrouwen der maghet Mariën* (Zie de var. bij CCVIII).
- fol. 54^v *Hier beginnen veel goeder merkelijker exempelen vanden souter der maghet mariën die weerâch sijn te gheboevue ende be-*

22. *Hs. Stadsbibliotheek Hamburg: theol. 1576.*

Papieren hs. van 412 fol., 21 × 14½ cM., geschreven in twee kolommen van 25 regels met verschillende handen; gebonden in oude band. De afkomst blijkt uit een aantekening achter het eerste stuk, een vertaling van de *Stimulus amoris*: fol. 191^d. „Dit boec hoort toe die XI^{te} maechden bynnen amstedradam — Maria andris dochter bewaertert Bidt om gods willen voer alijt lamberts dochter diët ghescreven heeft int iaer ons heren dusent vijf C ende gheeyndet op alre sielen dach God si geloeft”. Ten overvloede blijkt de Amsterdamsse afkomst ook uit enkele historische aantekeningen op de laatste bladzijde, betrekking hebbende op de jaren 1508—1514.

Een uitvoerige inhoudsopgave van dit rijk voorziene hs. is voor ons doel overbodig. We vermelden dus alleen een drietal exempelen n. fol. 154^a *Van een heilige devote ioncfrouwe een nutte leeringhe* (Zie *Mnl. leg. en ex.* blz. 338, noot).

fol. 156^b *Van een sondaensdochter* (afgedrukt als CCCXLIV).

fol. 159^a *Exempel* (Zie *Mnl. leg. en ex.*, blz. 321, noot).

23. *Hs. Stadsarchief Keulen: W 12025.*

Papieren hs. van 161 folio's, 14½ × 10½ cM., met grote letter geschreven, per blad. 17 regels. De hoofdletters zijn slordig bewerkt. Schrift 2de helft 15de eeuw; oude band. Het hs. moet omstreeks 1487 geschreven zijn, bijkens een aantekening op fol. 129, achter de legende van de „elf dusent meechden”: „Dese legende van desen heiligen tien dusent maertelaeren is begonnen ende voleindet int iaer ons heeren doemen screiff MCCCC ende LXXXVII suster katrin van rade Mijn lieve moeder ich heb uch dese legende gescreven om dat ic wael weit dat ure liefste heiligen synt”.

De hoofdinhoud is de volgende:

fol. 1—48 *Ein del suggerlicher exempel genomen votten pater moster boeck* (Dezelfde tekst als de vertaling in Ms. Brussel 1654).
fol. 49—72 *Exempel*, grotendeels uit het *Bienboer*; de drie laatste zijn gelijk aan CV, CXXXIII en CXXXVIII.

fol. 77^v *Een seere scoon merckelijc exempel van eenen ghemeynen wijve die gheheten was benadicta die welcke na den val weder omme keerde in sünden Ende nachtans weder omme bekeerde ten doegden. Exempel* Inden lande van tussciën inder stat van florens was een wijf ... (Dit exempel komt ook voor in de inkunabel, in de aantekening op CCCXXXVII genoemd).

fol. 88^r *Een scoon exempel hoe dat drij ghesusteren maecten der maghet Mariën cleederen teghen dat hoochtijt van onser vrouwen lichtmesse* (afgedrukt als CCCXLIII).

fol. 92^v *Een troestelijc exempel vanden souter der werdegheer maghet Mariën teghen die doer-hett des herten inden ghebude Ende men gheloeft dat gheviel den eel[ve]werdeghe menster Alano die was vanden predickeren oerdene want hij heeft selve dit exempel ghedicht ende hij plach oec desen werdeghehen souter te lesene van onser liever vrouwen* (Zie de var. bij CCXI).

fol. 97^r *Dat hier na volcht dat es ghescreven wt eenen bricve welc meester alanus selve warachtelijc ghescreven heeft* Daer na was een brueder die gheloeft eens op te staene ende te mettenen te gane ... fol. 104^v *Een seer schoon exempel van onser liever vrouwen souter* (Zie de var. bij CCIX; in margine staat: „dit exempel niet lesen het es noch gelesen”).

fol. 109^r *Een seer schoon exempel vander penitencien onser liever vrouwen souters daer een baenroets met bekeerde. Merct wel.* Die Eerweerdege meester Jan van den berghe ...

fol. 115^r *Een exempel hoe orberlijc dat es te nemene tot penitencien ende oec doen in te settene int broeterscap van onser liever vrouwen souter* Als sinte dominicus een patriarcha vander predickeren oerdine predicte den souter ...

fol. 119^r *Een scoon exempel van eenen ridder die ongheloevich was Ende oec vander biechten* Die eerweerdege heere ende meester Jan vanden berghe beschrijft in sijn marianael ...

fol. 126^v *Een exempel hoe die maget maria doer haren souter veremicht die in huwelijken state sijn om in vreden te levene* Het was een mechtich grave in vranckenijke die leefde herde qualc in overspele ... fol. 128^v *Expl.* ... daer rusten sij in eenen grave.

- fol. 131—135 *Exempelen uit het „pater noster boeck“*.
 fol. 135—151 *Twee exempelen uit het Biēnboec* = CXVIII en CXXXII
 (= H 80 en 81).
 fol. 151^r Hier begint ein suverlick exempel van einen devoten
 monick (afgedrukt als CCCXLV).
 fol. 153^r *Exempel* (= LI) Het sat op ein tijt ein iode in sijn huus
 Ende aen sin want was gemaelt ein bieide van onser vrouwen
 Die iode sach herde neerstelick op dat bieide...
 fol. 154^r *Exempel* (= III) Het was op ein tijt ein man die hadde
 alle sijn gelt verspeelt Ende hij was alsoe onverduldich dat hij
 wt ginck dwalen...
 fol. 156—161 *Geestelike liederen*. Aan het slot: Sancte Franciscus
 seet hoep ende troest ende dat toecomen der gloriën dat doet
 mich allen arbeit licht wesen.

24. *Hs. Universiteits-bibliotheek Würzburg: ch. qu. 144.*

- Papieren hs. van 222 folio's, 21½ X 14¼ cM., met grote letter, niet
 in twee kolommen, geschreven (28 à 30 regels per blz.), in oude
 band gebonden. Op fol. 1: „Dit boeck hoert toe die carthusers
 buten Aemstredam. Sommighe legenden“. (Hiertussen met latere
 hand „Tuckelhausen“; van daar kwam het hs. naar Würzburg). Op
 fol. 222^v staat nochmaals: „Dit boeck hoert toe die carthuser broeders
 buten Aemstredam“. Het hs. dateert waarschijnlijk uit het einde
 van de 15de eeuw. De voornaamste van de vele stukken die in dit
 hs. opgenomen werden, zijn:
 fol. 19—36 *Die salighe cristinen leven die ghebeten is wonderlijc*
 fol. 36—38 *Dat legende des heylighen maghet sinte Teclē*
 fol. 40—66 *Sinte augustijnus hant boec* (met afzonderlike oude foliëring).
 fol. 78—81 Fragment uit Dirc van Delf.
 fol. 84—112 *Exempelen*.
 fol. 113—133 *Sommighe punten vanden veghevier die ghesproken sijn*
ende gheopenbaert sijn overmits guidaens stel
 fol. 134—145 Kleinere stukjes en gedichtjes
 fol. 148—164 *Van bartam ende van iosophat*

- fol. 74—98 *Die bekeeringe der heiliger maget Enufrasina*.
 fol. 98^r *Hier beghint ein exempel van einen milden riken man*
 (= VIII) Het was ein rijk edel man ende seer milde over die
 armen Ende dat benyde die duvel seer ende nam aen ein lichaem
 van einen minsche die verdoemt was ende quam te hove ende
 verhuerde hem nu mit desen man Ende hi dede meer wercke dan
 seven knechten...
 fol. 100^r *Hier beghint ein exempel* (= XCI) Constantijn dede maken
 ein scoen kercke in die eere der werder maget mariën ende daer
 toe dede hij comen schoene columpnen ende costelick die de
 meisters niet gerichten en condē...
 fol. 101^r *Exempel* (= XCVI) Het geviel in einre stat in hispangen
 op onser vrouwen hemelvaert dach dat eyn stemme quam roepen
 in dier kercken clagende O wy o wach dat hier sijn kersten
 minschen wonachtich...
 fol. 101^v *Exempel* (= LIII) Men leest ein exempel in cesarius boeke
 onder onser vrouwen exempelen dat ein ridder was ende liet
 die werlt...
 fol. 102^v *Exempel* (= LIV) Het was ein ander ridder die dagelick
 plach te spreken voer den eten vijftich Ave maria...
 fol. 103^r *Exempel* (XCIII) Het was ein hermitte die vele hadde
 hoeren seggen van onser liever vrouwen doen sij noch op eert-
 rijk was...
 fol. 104^v *Exempel* (= LXXXIV) Het was ein ionck scholier ende
 hadde groote devocie tot onser liever vrouwen ende hi plach van
 gewoenten te hebben dat hi onser liever vrouwen beelde dat in
 der kerken stoent alle dage ein crenskijn makede van bloemen
 ofte van anderen crude...
 fol. 107^r Expl.... ende hij dienden haer noch ynnichlicker dan hij
 te voeren dede.
 fol. 108—114 *Exempelen van sinte katherinen*
 fol. 119—129 *Legende van de „elf dusent meechden“*.
 fol. 129^v *Exempel* (= CXVI) Het was ein goet man die ginck op
 einen wech Ende daer quam hem tegen gegeen ein sondich
 vrouwen die in einen openbaren onsuveren leven leefden...

deren in een cloester [die] sonderlinghe minne ende grote devocie hadden tot onser liever vrouwen der hemelscher coninginne... fol. 103^v *Van mater misericordie* (= XLIX) Het was een gheestelic monic die dertich iaer in een cloester gheveest (*sic*) hadde inden dienste goods...

fol. 104^v *Een exempel Een seer verveerlic exempel van enen bisscop. die udo hiet* (= LXXXVI) Heet (*sic*) gheschiede inden iaer ons heren doe men screef neghen hondert ende vijftich onder den keyser otto die derde bi meyburch in sassen een verveerlic teyken die nye ghehoert en was daer men bi weten mach...

fol. 109^r *Van een harders dochte* (= XCIV) Het was een herder, die woende in een doerp ende hadde een dochter die noch een reyne maghet was ende help hem die beesten hoeden Ende daer ghinc dese maghet dicke in die kercke...

fol. 111^r *Van enen yode* (= LI) Het sat op een tijt een yode in sijn huus ende an sijn wandt was ghemaelt een beelt van onser liever vrouwen maria (fol. 112^r) Die yode sach seer naerstelic op dat beelt ende hi pensede dat dit die vrouwe waer daer die kersten soe grote feest mede driven ende die si segghen dat moeder ende maghet is ende hi dochte dat hijs in ghieenre mieren... (*afgebroken*).

25. *Hs. Fidei-Commis Bibliothek Wenen 7905.*

Papieren hs. van 189 folio's, per bladzijde ± 27 regels, 17de-eeuws schrift. Eigenlik valt dit hs. buiten het kader van ons werk, maar omdat de stof Middeleeuws is, en anderdeels teruggaat op Mnl. originelen, heb ik als proeve één exempel opgenomen. Het eerste deel bevat het *Vistoen van Suster Jacomijne Costers* (*Mnl. leg. en ex.* blz. 279) en enige daarmee samenhangende stukken. Op fol. 111^r staat *Hier naer volgen goede exemplen, geschiednissen vistsoenen en andersins* (Zie daarover *Mnl. leg. en ex.* blz. 361, terwijl twee andere exemplen uit deze collectie daar vermeld zijn op blz. 45 en 205). In het afgedrukte exempel (CCCXLVIII) heb ik de interpunctie van het hs. weergegeven.

fol. 164—217 Kleinere stukken, o.a. een capittel uit Suso's *Horologium*. fol. 218—220 Sinte geroens legende (met jongere hand, zeer klein geschreven).

Voor ons doel is dus alleen fol. 84—112 van belang, waarvan hier de inhoudsopgave volgt, met verwijzing naar de nummers van deze uitgave:

fol. 84^r *Een exempel van yoseph* (= CXVII) Die heilige man yoseph was gheboren van edelen ricken luden na den loep der werlt te spreken uter edelre stat van colen Die na dat hi gheboren was quam tot groter armoede alsoe dat hem noet was ghevoedet te warden niet in weelden mer in armoeden...

fol. 92^v *Item van onnosselheit* (afgedrukt als CCCXLVI).

fol. 93^v *Een ex^m hoe dat een ionc kijnt sijnen abt mede nam tot een noelgast int ewighe leuen* (afgedrukt als CCCXLVI).

fol. 95^r *Een ex^m vander abtissen* (= XIII) Het was een abdisse in enen cloester die tot onser liever vrouwen grote devocie had ende weerdicheit plach te hebben...

fol. 95^v *Eenen exempel van drie clerken* (= LI) Het waren drie clerken die langhe te gader ter scoelen ghinghen Ende die twe plaghen costelic te leven na ghenoechten der werlt...

fol. 97^r *Een exempel van een ridder* (= VII) Het was een ridder die over bracht sijn leven in sonden Ende hi plach daghelix te moerden ende te roven Mar des saterdaghes dede hij nieman quaet ende alle daghe gruetede hise met bedinghen der maghet[ ] maria...

fol. 97^v *Een exempel van vijf blijscappen* (= CII) Het was een clerck die seer devoet ende ynnich was tot onser liever soeter vrouwen marien...

fol. 98^r *Van onser vrouwen hoet* (= LXXXIV) Het was een ionc scolierken dat had grote devocie tot onser liever vrouwen maria...

fol. 99^r *Een exempel van onser vrouwen hoe si an dat voer offer quam* (= LXXXV) Het was een ionc scolierken dat seer ynnich was tot onser soeter vrouwen ende dat plach onser liever vrouwen te bidden dattet wel leren mocht. ende si verwarf hem gracie... fol. 101^r *Van onser vrouwen mantele* (= CVI) Het waren drie broe-

26. *Hs. Fidel-Commiss Bibliothek Wien 7943.*

Papieren hs., voorin enkele bladen perkament, 299 folio's, 14½ × 10½ cM., geschreven door verschillende handen uit de 15de eeuw. Oude zwarte band met een paar stempels uit het Rocooster. Een uitvoerige inhoudsopgave van deze belangrijke codex, waarin verscheiden stukken die ik nergens elders aantrof, kan ik hier niet geven. De voornaamste stukken zijn:

fol. 1 *Der leeken gheuoenten in eenstym* Aan het slot (fol. 37): „Dit boeck hoert toe den bruederen vanden roden cloestere in zoniën bi brucelen”

fol. 40 Traktaat, met jongere hand geschreven; afzonderlijke foliëring.

fol. 45 *Eene epistele tot ene devote persone*

fol. 47 *Eenderhande gheetelike wapeninge tegen alderhande becoringe* („Ghedaeen int iaer ons heeren MCCCC ende XXXI binnen der octaven van onser vrouwen Assumptio. Doen sy van deser werelde schiet. Ende van onsen heere inden hemel ghehaelt was / daer si verheven es boven alle die choren der inghelen Ende es daer onse advocate ende besceermster ende voerbiederster”)

fol. 85 Traktaat, in slordiger, jonger schrift, over het eren van Maria, waarschijnlijk voor een groot deel uit het leven van de schrijfster. *Inc.* Inden zueten name Jhesus ende inden name van der zueter joffrouwliker maget mariën...

fol. 114^v *Expl.*... dat wi nemmermeer van hem ghescheiden en moeten sijn hier hulp ons toe die zute maget maria. amen deo gracias amen. Een ander hs. van dit, overigens vrij omslachtige traktaat, is mij niet bekend. De Marialegende die op fol. 106^r voorkomt, is afgedrukt als CCCXLIX.

Na een paar kleinere stukken (o. a. een *Epistel*) volgt op fol. 124 een traktaat over maagdelike reinheid, waarvan mij evenmin een ander handschrift bekend is. Dit is weer met een andere hand geschreven (28 regels per blz.) en begint zonder opschrift aldus:

Lieve zuster. want ghy my over langhe tijt ghebeden hebt dat ic u yet overscriven wilde van den staete daer ghy hoop ic noch in sijt der maechdeliker reynicheit dat ic niet wel en hebbe connen vol-

bringen overmits mengherhande zake ende onleden die my vast daer af hebben belett...

In dit traktaat, dat in zes capitellen verdeeld is, komen verscheiden exempelen voor, waaronder op fol. 155 het bekende *Exempl van de herderstochter*, waarvan de redactie in hoofdzaak overeenkomt met de als CCCXVI afgedrukte Haagse tekst, blijkens het begin, dat ik hier volgen laat:

fol. 155^r Aldus lees wij van ener zuvere maecht dwelke al was sij van maten dorplieden gheboren nochtan toende sij edelheit in haren goeden zeeden Ende pijnde haer reynicheit zeere nerstem (*sic*) te behueden Ende sonderling was sij devoot tot onser zueter vrouwen ende plach haer te bidden dat sij haer zuverheit wilde helpen bescermen. Sij plach di beesten haere onwers ter weyen te driven ende als sij waren inder weyen plach si te gaen in eener kercken die daer bi stoent ende plach daer haer ghebedt zeere innichlic te spreken voor onser vrouwen beelde wellike beelde had onne eenen mantel die van outheden zeere ghescoort was Daer om dat dese maecht grote mede doghen hadde ende claeghde dit ende zeyde O coninghinne van hemelic ghebenedide moeder mijns heeren ihesu cristi ghi sijt vrouw van al der werelt ende hier sijt dy so armlike ghecleet ende ic en heb leyder niet daer ic u mede verchieren mochte als ic ghern soude Mar ic wil u cleden met minen ghebede so ic innichlixte mach ende verchieren u also na mijn vermoghen als eener coninghinne to behoort...

fol. 156^v *Expl.*... ende doen begonsten alle di maeghde zuetelic te singhen ende also waert di ziel van dier maecht (fol. 157^r) gheleydt met onser vrouwen inden choor der maeghden daer si vort ewelic bliven sal.

Na het bekende traktaat van Rulman Merswin *Vanden neghen valden* (fol. 172—199), eindigt het hs. met een paar kleinere stukken, terwijl de vier laatste folio's onbeschreven zijn.

27. *Hs. Koninkl. Bibliothek Brussel 1654.*

Perkamenten hs. van 181 folio's, 28½ × 19½ cM., gebonden in een nieuwe band. De afkomst blijkt uit deze aantekening aan het slot:

„Dit boec behoert toe den godshuyse vanden rooden cloesters”. Het bevat een Mnl. vertaling van de *Expositio melliflua* van Hermannus de Petra van Scudorpe, onder de tiel: *Die expositie oft verclaringhe op die bedinghe die ons lieve heere iesus christus sinen apostelen leerde opden berch. te weteene dat heylighe pater noster*. Zie over dit werk, en de andere hss. *Mnl. leg. en ex. blz. 55—56*.

Het laatste deel van dit hs. (fol. 164—181) bevat *Een ghehinnike nisse gods van eenen gheest*, het ook uit andere hss. bekende visioen van „henric bosman”.
Naar dit hs. zijn de Marialegenden CCCL en CCCLI afgedrukt.

28. Hs. Koninkl. Bibliothek Brussel 21940.

Papieren hs., niet gefolieerd; de bladen zijn 14 X 10½ cM.; het schrift wijst op ± 1500; gebonden in de oude band. Het eerste deel van deze codex bevat: een openbaring van Guido's geest; Tondalus' visioen en Patricius' vagevuur. Dan volgen, met andere hand, een aantal kleinere stukken, en ten slotte een reeks exempelen, die voor een groot deel aan Caesarius ontleend zijn: tegen het einde van deze reeks lezen we de beide exempelen die als CCCLII en CCCLIII afgedrukt zijn. Het handschrift wordt besloten door de bekende *Buichtspieghel (Mnl. leg. en ex. blz. 59)*.

29. Hs. Koninkl. Bibliothek Brussel II 112.

Uitvoerig beschreven door De Vreese. *Beschrijving der hss. van Jan van Ruusbroec's werken*, blz. 668—681; de afkomst blijkt uit de volgende aantekening op het eerste schutblad: „Dit boeck hoert toe den bruederen der derde ordenen bynunen der stat maestrecht te sinte bartholomeus”.

De inhoud is zeer gemengd. Het begint met *Eyn samen spreken ihesu ende des sondaers* (fol. 1—13); daarna volgen bont dooreen, een aantal exempelen, fragmenten, citaten en geestelijke liederen. Verscheiden van deze exempelen zijn in mijn *Mnl. leg. en ex.* vermeld of besproken. De enige Marialegende die daaronder voorkomt, is afgedrukt als CCCLIV.

30. Hs. Universiteitsbibliotheek Gent 338.

Zie de Katalogus van J. de Saint Genois (1849—1852) N°. 592. Dit hs. bevat een Vlaamse vertaling van Caesarius van Heisterbach: *Dialogus miraculorum* I—VI, en een deel van liber VII. Het begint op fol. 1: *Die voersprake des monits cesarii vanden cloester van heisterbach vander oerdenen van cystersien up den bouc ghenemt. Dialogus exemplorum. Dat is wetersprake vanden exempelen*. Zie de proeven uit dit hs. in *Bijlage I*.

31. Hs. Stadsbibliotheek Hamburg theol. 1125.

Papieren hs., niet gefolieerd, groot 30 X 21¼ cM., geschreven in twee kolommen van ± 38 regels, gebonden in de oude bruin leren band. Het hs. draagt geen jaartal of sporen van afkomst; het schrift wijst op de 2de helft van de 15de eeuw. Het bevat Liber VII—XII van de *Dialogus miraculorum*, in een Noord-Nederlandse (Hollandse?) vertaling, die geheel onafhankelijk is van de bovengenoemde Vlaamse. Aan elke „distinctie” gaat de „tafel” vooraf, waarvan het aantal capittelen niet altijd met de tekst overeenkomt. De zes afdelingen hebben in de tekst achtereenvolgens 71, 97, 68, 52, 63 en 58 capittelen.

Aan het slot staat: *Scriptor huius libri erat fredricus martini filius et sancte lucie minister*

feria VI ante thome finitur et incipitur . . (?) post laurencii

Zie de proeven uit dit hs. in *Bijlage II*.

32. Hs. Koninkl. Bibliothek Brussel 15140.

Perkamenten hs. van 402 folio's, 23 X 15½ cM., geschreven in twee kolommen, gebonden in de oude band. Het hs. is niet gedateerd, maar het schrift wijst op ± 1400. Dit is in strijd met de mening van de vroegere eigenaar, Van Hulthem, die dit hs. in 1812 op de auctie- Collaert te Brussel kocht, en er in aantekende: De Gulde legende, geschreven te Brussel omtrent 1460. Waarschijnlijk is dit slechts een gissing. De proloog heb ik naar dit hs. afgedrukt in het *Theologisch*

Tijdschrift XXXVII, 149—151. De 173 Cap. komen in hoofdzaak overeen met de 182, in de uitgave van Grässe genoemde; het is dus een vertaling van een der oudere redacties. Vgl. ook *Mnl. leg. en ex.* blz. 35—37. Zie de proeven uit dit hs. in Bijlage III.

33. *Hs. Maatsch. der Ned. Letterk. 351.*

Zie Katal. hss. blz. 23, waar aan het slot van dit hs. alleen vermeld is *Een exempel van eenre nonnen*, maar daarop volgen noch drie *exempelen*, eveneens Marialegenden. Deze vier legenden beantwoorden in onze uitgave aan LXIII, XLIX (f) CII en CIII. Dit hs. is vooral belangrijk door zijn ouderdom. Aan het slot leest men nl. de volgende aantekening, met rode inkt: „Inden jaeren ons heren dusent vierhondert ende achtentwintich is dit boeck ghescreven vermits heren Johanne van wederden preister wtghesaget een deel wat vanden lesten Ende hevet dit van mynnen ghescreven. begherende mede deelachtich te werden alder vruchten die yemant lesende wt desen boke vercrighen mach ende datmen voer em bidden wille onsen heren. Voertmeer datmen mit aller vlite dit boeck waer. wanttet cranc van stove is. ende men niet lichtelike wten hoes en leene in werlike lude hande. want sie quelike pleghen die boeke te waren”.¹⁾

Misschien heeft het jaartal eerst in sifers gestaan; tenminste „twintich staat op rasuur, en „achten” is op de rand bijgeschreven. Dit deed mij twijfelen aan de echtheid van dit jaartal, maar Dr. De Vreese, die dit hs. voor mij onderzocht, nam die twijfel weg. Het woord „twintich” is door de kopist zelf geschreven; het schrift is geheel met het jaar 1428 in overeenstemming; ook het zware papier en de watermerken, o. a. twee gekruiste stutels in een sirkel (N°. 11 van plaat III bij De Stoppelaar, van het jaar 1424).

34. *Hs. Stadsbibliotheek Deventer 52.*

Dit hs. bevat veel meer dan in de katalogus staat aangegeven, o. a. de volgende Marialegenden:

¹⁾ Daaronder staat met bleke, zwarte inkt: „Unde biddet oek umme godes willen voer enen armen Broder de dyt boeck van mynnen ghebunden heft”.

fol. 98^a *Van sunte thomas van cantelberch* (= LXXVII) Sunte thomas bisscop van kantalberch was van sijnen iongen dagen reyne van leven...

fol. 99^a *Exempel* (= XCII) Het was een ionck ridder die bloeyende was in sijne ionger ioghet ende noch meer was bloeyende inder saliger doget der reynicheit...

fol. 100^a *Exempel* (= LII) Het waren drie clerken die lagen te gader ter scoten...

fol. 101^a *Exempel* (= XVIII) Het was een rijck clerck ende levede seer werlike Mer sunderlinge soe diende hie mariën der moder godes...

fol. 101^b *Exempel* (= XLVIII) Het was op ene tijt een clerck dat een seer groot meyster was Dese levede seer duvelick hi hanterde oncuuscheit mit vrouwen ende mit ioncfrouwen. Ende hi ophielt taveernen ende bedreef menigherhande lelike sunden. Mer hi en liet niet of hi en diende mariën onser liever vrouwen ende des vridages des avonts ende des saterdages ende hi en dede anders gheen goet...

fol. 102^a *Exempel* (= CI) Men leset inder vaderboeck datter was een paar volkes...

fol. 103^a *Exempel* (= XLIII) Het was een bisscop ende hiete syrebin die plach op die feest van sunte michael tot sijne kerken te gaen...

Deze teksten heb ik niet gecollationeerd, maar uit de beginregels blijkt al, dat ze meer met I dan met K overeenstemmen, en dus de oudere redactie vertegenwoordigen.

35. *Hs. Redemptoristenklooster te Witten.*

Zie De Vreese *Beschrijving der handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, blz. 325 (hs. *nr.*). In dit hs. komen drie exempelen voor, die blijkens hun opschrift hoogstwaarschijnlijk Marialegenden zijn, nl.

fol. 86^a—92^b Van eenen joncgheinc die starf ende waert weder

¹⁾ Ook de daarop volgende *Biechtspiegel* (fol. 103^b vlg.) is niet in de katalogus vermeld.

levende (= XXV?) Van eenen cleric die Gode versaecte (= III?)
Van eenre goeder keyserinnen (= LXXXII?)

36. *Hs. Koninkl. Bibl. Den Haag 70 H 48 (vroeger X 71).*

Dit merkwaardige *hs.*, waarvan Van Vloten in zijn *Prozastukken* (blz. 86—107) een aantal stukken bekend gemaakt heeft, en waarnaar in *Tijdschr.* XX, 125 de Filatus- en de Judas-legende afgedrukt zijn, eindigt op fol. 153 met *Een swerlike exempel*, d. i. de Marialegende „van een keyserinne van rome“ (= LXXXII).

De oude drukken

Onder de gedrukte werken, waarin Middelnederlandse Marialegenden voorkomen, moet allereerst genoemd worden de bekende inkunabel *Dat boeck van onser liever vrouwen miraculen*, dat ik geheel gecol-lationneerd heb met het uitgegeven handschrift. Daarom is een uitvoerige inhoudsopgave, met verwijzing naar de nummers van mijn uitgave, hier op zijn plaats.

I. Delftse Inkunabel

fol. 1^r *Hier begint dat boeck van onser liever vrouwen miraculen*

fol. 1^r *Proloog*

(I 1 = IX) Van enen cappellaen die anders gheen misse en conde doen dan van maria

fol. 1^r (I 2 = XV) Van enen ridder die zeer devoet was onser vrouwen. ende die gaerne ten tornadoe voer

(I 3 = XVI) Van twee brueders die in haer proeveliaer waren ende die vertroncken

fol. 2^v (I 4 = XVII) Van probus suster dat ioncfroukijn musa Gregorius in

dialogo

fol. 3^v (I 5 = XVIII) Van enen cleric die onse lieve vrouwe genas mit haren

borsten

fol. 4^r (I 6 = XX) Van eenre nonnen. die sonder veghever ten ewighen

leven voer

fol. 4^r (I 7 = XXI) Van enen brueder daer onse lieve vrouwe toe quam ende ommevincken mit horen armen ende cussedden vriendeliken voer sijnen mont

fol. 5^r (I 8 = XXIX) Van brueders die die vianden saghen

fol. 5^r (I 9 = XXX) Een ander exempel van enen dief

fol. 6^r (I 10 = LXXXVI) Een exempel van udo

fol. 9^r (I 11 = XXII) Van enen brueder die niet dan tot veertien daghen en plach te biechten

fol. 10^r (I 12 = XXIII) Van enen brueder die hem ontsach dicke ten heylighen sacramente te gaen

fol. 10^r (I 13 = VII) Van enen ridder die een moerdennaer was
fol. 11^r (I 14 = VI) Hoe die viant tot enen brueder quam in die ghedaente van onser vrouwen

fol. 11^r (I 15 XXXVII) Van enen riken man die hem in een oerden begaf
fol. 12^r (I 16 = X) Van enen cleric die onse vrouwe alle daghe gruetede

fol. 12^r (I 17 = XXXVIII) Van enen onsuveren cleric

fol. 12^r (I 18 = CCXIV) Van enen dief

fol. 13^r (I 19 = XXXIX) Van enen cleric die gedwongen wort van sijnen vrienden een wijf te nemen

fol. 13^r (I 20 = XL) Van eenre vrouwen die marien hoer kint ontham

fol. 14^r (I 21 = XLI) Van enen cleric die onser vrouwen alte gaerne ghesien hadde

fol. 14^r (I 22 = XLII) Van enen coster die gaerne des nachts in die kerkte bleef

fol. 15^r (I 23 = XIX) Van enen monic die van onser liever vrouwen geleert wort

fol. 15^r (I 24 = I) Van theophilus

fol. 16^r (I 25 = XXXVI) Van eenre vrouwen die hoerre dochter man dede vermoerden

fol. 17^r (I 26 = II) Van enen ridder die sijn wijf den duvel brocht

fol. 18^r (I 27 = XLIII) Van syreboen den bisscop

fol. 19^r (I 28 = CXC) Van enen anderen bisscop

fol. 19^r (I 29 = XLIV) Van eenre vrouwen die een wassen kaerse ghebrocht wort vanden hemel

fol. 21^r (I 30 = CCXV) Van eenre vrouwen die horen sin verloes

fol. 21^r (I 31 = XLV) Een ander exempel van onser vrouwen lichtmisse

fol. 21^r (I 32 = V) Van eenre vrouwen die vanden viant gequelt wort

fol. 21^r (I 33 = XLVI) Van enen bisscop

fol. 22^r (I 34 = XLVII) Van enen brueder die zieck lach die onse vrouwe visiteerte mit sinte nyclaes ende mit sinte katherina

fol. 22^r (I 35 = XLVIII) Van enen cleric die onse vrouwe des saterdaghes diende
fol. 23^r (I 36 = XXIV) Van enen monic die hem sparen woude van lude te singhen

fol. 24^r (I 37 = XXV) Van enen monic die starf ende wort weder levendich

fol. 24^r (I 38 = XLIX) Van enen monic daer die duvelen toe quamen doe hi sterven soude

fol. 25^r (I 39 = L) Van enen monic die so ontreynen zicte hadde datter nyemant bi duren en mochte

fol. 25^r (I 40 = LI) Van enen iode

fol. 25^r (I 41 = IV) Van enen man die al sijn gheelt verspeet hadde

fol. 26^r (I 42 = XXVI) Van enen brueder die voer dat oerdeel gods ghebrocht wort

fol. 26^r (I 43 = XXVII) Van enen brueder die een visioen gesien hadde

- fol. 26* (I 44 = LIII) Van drien clercken
 fol. 27* (I 45 = XI) Van enen coster ende van eenre costerinne
 fol. 31* (I 46 = LIII) Van enen ridder die hem in sinte bernaerts oerden begaf
 fol. 31* (I 47 = LIV) Van enen ridder die zeer oncuysch was
 fol. 31* (I 48 = LV) Van enen vader die onse vrouwe sach die brueders mit wywater besprenghen doe si sliepen
 fol. 32* (I 49 = LVI) Van enen ridder die een arme maget in een cloester begaf die maria hiet
 fol. 33* (I 50 = CV) Van machtdais der heyliger ioncfrouwen exempel
 fol. 34* (I 51 = LVII) Van enen ionghelinc daer onse lieve vrouwe toe quam ende learde hem hoe hijsse groeten soude mit twe ende twintich ave marien
 fol. 35* (I 52 = LVIII) Van eenre vrouwen die hoer kint seghende mitter ave maria
 fol. 35* (I 53 = LIX) Van enen monic die onser liever vrouwen gaerne guete mitter ave maria
 fol. 35* (I 54 = LX) Van enen brueder die plach onser liever vrouwen alle daghe te grueten mit vyer ave marien
 fol. 36* (I 55 = LXI) Van enen cloester dat dolo hiet
 fol. 37* (I 56 = LXII) Hoe ontfaelic dattet onser liever vrouwen is dat mense dicwijl gruetet mitter ave maria
 fol. 39* (I 57 = LXIII) Van eenre nonnen die eulalia hiet
 fol. 40* (I 58 = LXIV) Van enen ionghelinc die starf ende wert weder levendich
 fol. 41* (I 59 = LXV) Caesarius van enen iode
 fol. 42* (I 60 = LXVI) Van enen monic die wouter hiet
 fol. 42* (I 61 = LXVII) Van enen convaers die maria onse vrouwe sach
 fol. 42* (I 62 = LXVIII) Van enen cleric die dyaken was
 fol. 43* (I 63 = LXIX) Van enen bisscop die gheheten was hillefonus
 fol. 44* (I 64 = LXX) Caesarius scrift van enen conuers die herman hiet
 fol. 45* (I 65 = LXXI) Van enen brueder die na sijne medecijnen plach te leven
 fol. 46* (I 66 = LXXII) Van sinte bernaerts bruederen hoe sij inden velde pleghen te arbeiden
 fol. 46* (I 67 = LXXVII) Exempel van sinte thomas van cantallenberch
 fol. 47* (I 68 = CXIV) Men leest een exempel van onser liever vrouwen dat ghescreven staet in den passionael
 fol. 49* (I 69 = CXI) Exempel van enen monic van cistercien
 fol. 50* (I 70 = XC) Van enen brueder die in sinte dominicus oerden ghinc
 fol. 51* (I 71 = CXIII) Van enen man die belast was mit sonden
 fol. 52* (I 72 = XCVI) Van ene heremite die onse vrouwe begheerde te sien
 fol. 52* (I 73 = VIII) Een ander exempel
 fol. 53* (I 74 = LXXXIII) Van enen convaers die ziec was een exempel
 fol. 53* (I 75 = CX) Exempel
 fol. 54* (I 76 = XCII) Van enen ridder
 fol. 55* (I 77 = XCI) Van constantijn
 fol. 55* (I 78 = XCVI) Vanden iode daermen bi vant een wassen kint

- fol. 55* (I 79 = XCVII) Van marien beelde
 fol. 56* (I 80 = XCVIII) Van sinte michiels
 fol. 56* (I 81 = XCIX) Van enen proclypape
 fol. 57* (I 82 = C) Van enen archidyaeken die sinen bisscop ter doot brochte
 fol. 58* (I 83 = CI) Van een paer volcs
 fol. 58* (I 84 = CII) Van enen cleric die gode versaecte
 fol. 59* (I 85 = XCV) Van een scoelier die ghedoot wort van enen iode
 fol. 60* (I 86 = CII) Van enen devoten monic: die hem oeffende in die vijf bliscappen
 fol. 61* (I 87 = CIII) Van enen broeder die cleynmoedich was
 fol. 62* (I 88 = XXVIII) Van enen broeder die versumel was
 fol. 63* (I 89 = CXVII) Vanden heiligen man ioseph: die eerst gheheten was herman
 fol. 69* (I 90 = CXVII) Vanden elf dusent maechden
 fol. 70* (I 91 = CVIII) Van enen convaers die sijn beesten bewaerde opten wthof
 fol. 71* (I 92 = I 75) Van enen anderen convaers van cistercien oerden
 fol. 71* (I 93 = I 67) Sinte thomas van cantallenberch
 fol. 72* (I 94 = I 69) Van enen monic van cistercien
 fol. 73* (I 95 = CXII) Vanden heiligen confessoer codricus
 fol. 73* (I 96 = CXIII) Van fulbaert bisscop van carnoten
 fol. 74* (I 97 = CIX) Van enen cleric die den kanker hadde
 fol. 74* (I 98 = CVII) Van enen brueder die een absteme hadde inden hals
 fol. 74* (I 99 = CVI) Van drien broederen: die onser liever vrouwen een mantel maecten te samen
 fol. 77* (I 100 = XCIV) Van enen herde ende sijne dochter
 fol. 79* (I 101 = LXXV) Van een ionck monikijn. dat onser liever vrouwen beelde dat opten outser stont sijn spise plach mede te brenghen
 fol. 80* (I 102 = LXXVI) Van een ander ionck monikijn
 fol. 81* (I 103 = LXXVII) Van sinte thomas bisscop van cantallenberch
 fol. 82* (I 104 = CCXVI) Van enen monic die onse lieve vrouwe sach
 fol. 82* (I 105 = LXXXVIII) Van enen monic tot clarendael
 fol. 83* (I 106 = LXXIX) Van enen monic die gheheten was bertandus de assumptione maria
 fol. 84* (I 107 = CXV) Van enen monic die droncken was
 fol. 86* (I 108 = LXXX) Van eenre abdisen die die duvelen sach eer si sterven soude
 fol. 86* (I 109 = LXXXI) Van enen monic die in des duvels cloester gheherberghet was
 fol. 88* (I 110 = XIII) Van eenre abdisen die een kint ontfanghen hadde
 fol. 89* (I 111 = XIV) Van enen ridder die gefaecht wort van sinen vianden
 fol. 90* (I 112 = LXXXII) Van eenre keyserinnen
 fol. 92* (I 113 = CIV) Van sinte elisabeth der nonnen
 fol. 95* (I 114 = LXXXIII) Van eenre nonnen. ende vanden corporalen
 fol. 95* (I 115 = LXXXIV) Van enen ionghen scoelier: die onser liever vrouwen en cranskijn plach te lesen alle daghe

fol. 96^r (I 116 = LXXXV) Van enen die onse lieve vrouwe daer toe halp dat hij bisscop wort

fol. 98^r (I 117 = LXXXVII) Van twee broedren die quaset vermoeden op malcander hadden. die onse lieve vrouwe weder versoende

fol. 100^r (I 118 = LXXXVIII) Van enen broeder die onser liever vrouwen borsten soeck

fol. 100^r (I 119 = LXXXIX) Van broeder coenaert

fol. 101^r *Hier ghyden die miraculen van onser liever vrouwen*

In deze inkunabel komt geen legende voor, die niet in de hss. H en K wordt aangetroffen. Maar omdat men uit de varianten moeielik een indruk krijgt van de taal en de interpunctie van deze tekst, laat ik als proeve twee nummers volgen. Ik koos daarvoor I 24, een beknopte redactie van de Theophilus, en I 85, waar de redactie vrij sterk van XCV afwijkt.

Van theophilus

fol. 15^r Het gheschiede inden iaer ons heren doemen screef vijf hondert ende acht ende dertich. Doe was in ceciliën een man die theophilus hiet Ende also fulbaertus die bisscop van camerijc seît so dede dese theophilus des bisscops diensts soe wel voer al dat volc tot dat haer bisscop doet was ende hem doe koosen tot enen bisscop. Mer dese guede man liet hem genoeghen dat hi des bisscop dienst dede ende hadde liever datmen enen anderen bisscop maecte Ten lesten dede hem die bisscop of setten van sijnen ambocht ende hi wert zeer onverduldich. also dat hi te rade ginc mit enen iode die een tovenaer was. hoe hi weder an sijnen dienst comen mochte. Ende dese iode vermaende den duvel ende hi quam. Ende theophilus verlochende bi des duvels rade gode ende sijne moeder ende sijns kerstens gelove. ende doe hi dit dus verlochent hadde ende den duvel hem op gegeven hadde. Doe screef hi een letter mit sijnen bluede ende gafse den duvel bezegelt mit sijnen vingerlinge. Ende des anderen daghes brochtet die duvel toe dat die bisscop theophilum weder in vrientscappen ontfinc ende setten weder in sijnen dienst. Ten laetsten quam hi weder tot hem selven ende hadde groten rouwe dat hi gedaen hadde. ende hi viel mit al sijnre harten an die moeder gods ende bat haer of si hem nu helpen woude. Ende op een tijt so openbaerde hem maria onse lieve vrouwe in een visioen ende beruspen van sijnre quaetheit. ende hiet hem dat

(fol. 16^r) hij des duvels verlochene soude. Ende sij dede hem weder belyen den gods zoene ende al dat ghelove van kerstendom. Ende aldus soe brocht sij hem weder tot hoerre. ende tot hoers soens vrientscap Ende tot enen litteyken dattet hem vergheven was. soe gaf onse lieve vrouwe hem weder die letter die hij den duvel ghegheven hadde ende leydse op sijn borst: om dat hi weten soude dat hij al verlost waer. Ende doe theophilus die letter weder hadde. doe was hij harde blijde. ende hi seide voer den bisscop ende voer al tvolc wat hem ghesciet was. Ende doe si alle dat grote wonder hoerden ende onser liever vrouwen daer van dancten. doe start hij daer nae binnen drien daghen.

fol. 59^v *Van een scotier die ghedoot wort van enen iode.* Hiet was een scotier: die plach te singhen een vaers van onser liever vrouwen martēn inder kerken voer haer beelde. Ende dat luit aldus in duytsche. Wij gheloven dat die enghel gabriël mariën toe sprac. ende in dien toespreken. overmits cracht des heylighen gheestes. ontfinc sij den sone gods. des mach hem die onsalghe iode wel scamen dat hi segghe dat cristus van iosephs sade gecomen is Ende bi dier kerken woende een iode: die wel latijn verstont ende hadde hier grote ongenoecht in: ende wachte dat scoelkerkin op een vespertijt. ende dodet ende ontledet van lede te lede. ende groeft onder een trappe inder kerken. Ende die waerde soete coninginne maria: gaf hem sijn leven weder. ende hi sanc als hi te voren plach te doen. Ende doe hem die iode weder hoerde singhen: was hi alte seer vervaert. ende en wist niet wat hi doen soude. Hi sochte des kints leden. daer hise begraven hadde: mer hi en vanter niet. Doe ghinc dat scoelkerkin totten prochipaep: ende seide hem. hoe hem die iode ghedoot hadde. ende hoe hem onse lieve vrouwe weder verwect hadde. ende liet hem die litteikenen sien: die hi ghehouden hadde vanden wonden. als hem die iode ontledet hadde van lede tot lede. Doe dede die prochipape die guede luden ontbieden. clercken ende leken: ende die inden rechte waren. ende toende hem dit myrakel. Die rechter dede den iode halen. ende men veroerdelden totter doot. Ende die iode begheerde kersten te worden ende men liet hem sijn leven. ende men maecten kersten.

Ende veel ioden namen an mit hem dat kersten ghelove. ende si ghebenediden den sueten naem ihesus ende der waerder maghet mariën. die horen dienrers so liefliken te hulpe coemt.

2. Minder bekend is, dat deze inkunabel van 1503 door Hugo Jansz. van Woerden herdrukt is. Ik vond daaromtrent eerst een aantekening van Moll; hij had ontdekt dat een exemplaar van deze zeldzame druk zich in de bibliotheek van Hultman bevond. Toevallig trof ik een mooi exemplaar aan in de Haarlemse stadsbibliotheek.

De inhoud is de volgende:

fol. 1^r *Dit sijn de miraculen van onse lieve vrouwe*

fol. 1^v (Houtsnede).

fol. 2^r Hier begint dat boeck van onser liever vrouwen miraculen [M]aria die waerde moeder ons heren ihesu cristi die vol is van graciën. alsoe vol datter niet meer in en mach...

Van eenen cappellaen die anders geen misse en conde doen dan van mariën

Evenals in de Delftse inkunabel is de laatste legende:

fol. 89^r *Van broeder conraet dye sinte franciscus gheselle was*

Aan het slot staan deze regels:

fol. 90^r Hier eynden die miraculen van onser liever vrouwen maria met veel schone exempelen die welc ghetoghen sijn wt menigher hande boecken auctentijc ende gheboeffic. Ende is gheprent tot leiden in hollant Inden iare ons heren duysent vijf hondert ende III.

Bij mi hugo ian soen van woerden.

Op fol. 90^v staat een houtsnede met het Leidse wapen.

3. *Der Sielen Troest*. In dit bekende exempelenboek ¹⁾ vindt men een vrij groot aantal Marialegenden. Uit de inkunabel die in 1484 te Haarlem gedrukt is, tekende ik de volgende op:

fol. 20^a *Van een opebaer sonderse die de naem ons liefs heren gheern plach te eren* (afwijkende redactie van CXXVI).

fol. 31^a *Van een ioncfrouwe die dat dansen om goods wil verloefde* (vgl. CXXVII).

¹⁾ Zie *Mnl. leg. en ex.* blz. 58—59; Geffcken *Bildercatechismus des 15ten Jaerhonderts* (Leipzig 1855), blz. 45—49; 98—106; 110—111. *Der Sielen troest* is noch in 1662 te Antwerpen herdrukt (Zie *Katal. Letterk.* I, 651).

fol. 33^a Marialegende CCXXII—CCXXIV.

fol. 35^a *Van een ridder dien wt sijn dode lichaem wijs een soen lely beschreven mit aene maria* (afwijkende redactie van LIII).

fol. 35^b *Tutevillus die davel vergadert al dye woerden diemen overslaet* (= CCXL).

fol. 36 Marialegende CCXXV

fol. 43^b " CCXXVI—CCXXVIII

fol. 51^e " CCXXXIX

fol. 51^d *Van een ridder die plach te roven. nochtans eerde hi onse lieve vrouwe ende die davel diende hem voer een camerline* (vgl. VII).

fol. 52 *Hoe dat onse lieve vrouwe bewaerde een kint voer twier* (LVIII)

fol. 52 *Van een monic die onse lieve vrouwe gheren plach te grueten. ende tot eure tijt gruet si hem weder* (LIX)

fol. 52^a Marialegende CCXXX—CCXXXV

fol. 53^a *Van een priester die een gemeen wijf sende tot onser vrouwen beelde doe wert si bekeert* (CCCXIX, vgl. CXVI).

fol. 54 *Van een wijf doe hoer soen ghevanghen was* (verkorte redactie van XI)

fol. 99 *Van een keyserinne die tweerwef mit loeghen ter doot verwijst was ende onse lieve vrouwe verlost* (vgl. LXXXII).

Omdat de 15 exempelen, die het Haagse hs. aan *Der Sielen troest* ontleende, in onze teksten opgenomen is, en voldoende de taal en de verhaaltrant van dit werk karakteriseren, is het niet nodig hier verdere proeven op te nemen.

4. Een zestal Marialegenden vindt men in een zeldzaam boekje van 16 folio's uit het begin van de 16de eeuw, dat tot opschrift heeft: Hier begint een || ghestelijcke materie genoemt die seven || sacken ende wat elcke sack bedudende is ¹⁾. Op de laatste blz. staat „Gheprent tot Leyden Bi mi Jan zevensoen”.

De vijf eerste (fol. 10^v—14^r) komen overeen met CCXCIII—CCXCIV, en juist in dezelfde volgorde. Daaruit blijkt dat het *Devoet boecken* of een verwante verzameling de bron moet geweest zijn. Ook het zesde exemplum (fol. 14^r) is in hetzelfde handschrift te vinden, in een

¹⁾ Zie over dit exempel *Mnl. leg. en ex.* 332—334 (noot 1).

een goeden man ende hiete hem dat hi den heren te romen seyde dat si haeren knecht (fol. 124^b) te in die kercke leiden doe sprac die goede man vrou hi was die booste man dye ye in romen quam Doe sprac onse vrou Ghi sult hem wtraven ende vindet ghi dan grote teikenen an hem so legt hem in den kerchof. ende is dat niet so laet hem leggen daer hi leit. also wert hi opgegraven ende stont een schone rose voir sijn munde ende doe wert hi aldaer begraven met groter eren in een kerckhof (Vgl. CCCXX).

III *Een exempel van een moerdenair dye op den saterdach niet en plach te moerden* (fol. 124^c) Een moerdenair lach in een bosche ende tot den quam een goet man. ende hij toech hem in sijn hol ende hiete hem van hem neder leggen al dat hi hadt doe sprac dye goede man nu en wilt mi geen leet doen ik wil di leren ende wisen dattu gods hulpe verwerven mogeste Doe sprac dye moerdenair nu leer mi dan so en doe ic di geen leet Doe sprac die goede man weetstu wanneer dat saterdach is. doe sprac die moerdenair Ja Dan so en sultste niemant geen leet doen. ende den dach sultstu vasten in die eer onser liever vrouwen. ende dat geboefde de moerdenair alle te doen ende liet den goeden man gaen dair na wert hi ghevungen op den saterdach ende totten gherechte gevoert ende die rechter sprac Du biste een seer scoon man wiltu dine moerden achterlaten so wil ic di vri laten gaen doe sprac die moerdenair. Mi leerde een goet man dat ic niemant inden saterdaghe leet soude doen ende dat ic soude vasten ende dat heb ic ghedaen. Nu bin ic ghevungen op den saterdach ende ick wil oic op den saterdach sterven. ende also wert hem sijn hoofd ofgeslagen ende inden eersten nachte quamen ses ioncfrouwen ende leiden hem op een baer ende setten sijn hoeft weder an sinen live ende leyden een hemel varwes doock op die baer ende die twe droegen twe keersen voir ende (fol. 124^e) die vier droegen hen na op den borch van der stat ende spraken tot den wachters Ghi sult seggen tot den priesteren dat si onser liever vrouwen dienre begraven des morgens sach men dat teycken. ende doe begroef men hem mit groter eren ende daervan so quam die ghewoente datmen den saterdach vastet ende eret (Vgl. CLII).

weinig afwijkende redactie, in onze uitgave afgedrukt als CCLXXXIX. Het boekje eindigt met een gebed.

5. In de uitgave van het *Vaderboek* bij Jan Seversoen in 1511 gedrukt, zijn enige korte Marialegenden ingelast. De Beatrijs-legende vindt men naar deze druk in de aantekening op XII; drie andere laat ik hier volgen:

fol. 123^d I *Een exempel hoe dat maria een nonne vanden bosen vianet verboete* In een closter was een nonne ende dat clooster hiete clausura daeromme dat dat besloten soude wesen. ende nu so (fol. 124^f) sijn leider die closteren ghemeenlic open. Ende doe viel dese voirseide nonne dick in sunden. ende so wanneer si was ghevallen soe berouwede hair de sunde ende biechte ende beterde dat. ende dat dede si alle dage tot in dat einde haers levens ende doe si versceiden was quamen die duvelen ende bonden hair sielen ende wouden se ewich (*aldit*) voeren doe quam onse lieve vrou ende sprac: Ghi rovers woudeet ghi mi mine dierninne hebben gestofen. doe spraken si vrou en spreke also niet si is van rechte onse wi hebbense in onsen dienst gevonden Onse vrou sprac si heeft berou gehadt doe stonden die duvelen om maria mit alle haer craft ende woudense mit geweld wech voeren doe werp onse vrou hair mantel op ende si toech haer borsten daer voer ende sprack. bij den die de borsten heeft ghesogen so sult ghi se hier laten. ende doe vervlogen alle die duvelen van hair ende maria voerde die siele in den hemel

II *Een exempel van een clerc die onser liever vrouwen beelde mit ave maria plach te eren*. Te Romen was een versocht scholier ende die was bi allen speel roverie dieverie ende watmen tot boesheit doen soude daer was hi sculdich aen sonder dat. waer hi wiste dat onse vrouwe gemaelt was dair stont hi stille. ende sprac een ave maria. ende doe hi op eenre nacht ghinc sundige dingen te doen doe vonden hem die nachtwakers ende iaechden hem voir een capelle daer onser liever vrouwen beelde gemaelt was ende daer stont hi stil ende sprac een ave maria ende doe slogen si hem doot. ende doe hi des morgens ghevonden wert doe sprac een yghelic. Voeret hem wt den bosen mense op dat velt ende begravet hem. ende also wert hi op dat velt begraven doe openbaerde onse vrou

De onderlinge verhouding en de samenstelling van de voornaamste verzamelingen.

Een nader onderzoek heeft mijn vroegere opvatting omtrent de verhouding van de voornaamste verzamelingen, K, H, A, D en I, in hoofdzaak bevestigd¹⁾. Het is hier de plaats om daar wat dieper op in te gaan. We moeten daarbij dus uitgaan van de verzamelingen D en I, waarvan de verhouding blijkens de bovenstaande inhoudsopgave het kortst aldus kan aangeduid worden:

I 1—66 = D 1—64, waarbij I 62 en I 43 ingevoegd zijn.

I 67—100 = D 85—106, met veranderde volgorde en invoeging van 8 nummers, nl. I 67, 69, 75, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 100, waarvan bij vergissing een drietal dubbel afgedrukt is; I 92 is nl. = I 75; I 93 = I 67 en I 94 = I 69. Verder is I 74 = D 65.

I 101—119 = D 66—84, zonder afwijking in volgorde.

Hieruit blijkt dat I in drie groepen vervalt, die ook in D enigszins aan te wijzen zijn. De invoegselen bewijzen dat D een ouder type van de verzameling vertegenwoordigt; als we te minste de vier laatste nummers (D 107—110), die het Düsseldorfer hs. er waarschijnlijk bijgevoegd heeft, buiten rekening laten, is de gehele verzameling D in I opgenomen. De gemeenschappelijke bron telde, dus waarschijnlijk 106 nummers. Of de drie kleinere groepen vroeger zelfstandige collecties geweest zijn, is moeilijk uit te maken. Wel blijkt in die groepen een zekere onderlinge samenhang. In de eerste groep (I 1—66) komen nl. alle *Marialegenden* voor die aan de Nederlandse vertaling van het *Passionaal* ontleend zijn, nl. I 1, 2, 8, 13, 18, 19, 20, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 35, 46 en 62; in de 2de groep vinden we b.v. een aantal opvolgende nummers (I 77—81) die aan het *Speculum Historiale* ontleend zijn.

De gissing dat het origineel van D en I in zijn geheel een vertaling zou zijn uit het Latijn of uit het Frans, is dus onjuist. De

¹⁾ *Mnl. leg. et. ex. blz. 62—63.*

bewerker was een compilator, die blijkbaar ook Nederlandse bronnen gebruikte. Het feit dat hij het Nederlandse *Passionaal* kende, helpt ons niet veel voor de tijdsbepaling, want deze vertaling bestond waarschijnlijk al vóór 1360. Toch is te bewijzen dat de eerste groep vóór het jaar 1477 met de andere verenigd voorkwam. Handschrift A dat omstreeks 1470 geschreven moet zijn, bevat een groot aantal *Marialegenden*, waarvan de redactie geheel met die van I overeenkomt, en zelfs vaak een oudere lezing geeft. Als we nu de nummers vergelijken, dan blijkt dat in A doorelkaar exemplen uit de drie groepen voorkomen, b. v. I 106, I 115, I 47, I 28, I 96 enz. Maar omdat dit handschrift geen jaartal draagt, is het voor de ouderdomsbepaling van onze teksten, niet zo belangrijk als twee andere handschriften, die ons het bewijs brengen dat de verzamelingen *Marialegenden* in proza minstens tot de eerste helft van de 15de eeuw opklimmen. Het *Amsterdamse* hs. I G 18 van het jaar 1448 bevat de teksten van I 51, I 69, I 71, I 76, I 78 en I 84 in dezelfde redactie. Eindelijk geeft het *Leidse* handschrift van 1428 (*Ms. Letterk. 351*) een viertal legenden, die overeenkomen met I 57, I 60, I 86 en I 87. Er moet dus vóór het jaar 1428 al een kern bestaan hebben van de latere verzamelingen; hoe groot die was, is niet te zeggen; alleen merken we op, dat we ook in deze beide handschriften nummers uit de 1ste en 2de groep bijeen vinden, maar geen uit de 3de groep. Bewijzen dat er in de 14de eeuw al dergelijke prozalegenden afzonderlijk afgeschreven en verzameld werden, heb ik nergens kunnen vinden.

Nu we de wordingsgeschiedenis van onze teksten zo ver mogelijk terug gevolgd hebben, waarbij bleek dat de eigenlijke oorsprong in het duister blijft, moeten we nagaan hoe de jongere verzamelingen ontstaan zijn, en hoe die zich verhouden tot A, D en I, of liever tot het gemeenschappelijk origineel daarvan, dat we X zullen noemen. Daarbij moeten we in 't oog houden dat we niet met een eigenlijke „afstamming” te doen hebben, omdat het geen gesloten tekst is, maar een collectie, die steeds uit andere bronnen werd aangevuld.

In handschrift K van 1479 is de hele verzameling I opgenomen, of beter, verwerkt. Bij vergelijking blijkt nl. dat de compilator van

5de Omgekeerd is de vrome slotzin hier en daar iets langer gemaakt, b.v. in XLIX.

Behalve de verzameling I, gebruikte de schrijver van K ook andere bronnen. Vooral de Mnl. vertaling van het *Bizenboec* werd ruim gebruikt (N°. 119—121; 133—146, 196, 197). Verder kende hij waar schijnlijk Latijn, zodat de exemplen uit de *Scala celi* door hem rechtstreeks vertaald kunnen zijn (N°. 31, 33, 34, 35)¹⁾. Ook de exemplen uit *Caesarius* (N°. 167, 169) en het *Spectulum Historiale* (161, 193, 195, 198, 199, 200), die alleen in hs. K voorkomen, kunnen dus door hem rechtstreeks naar het Latijn bewerkt zijn, terwijl misschien ook verzamelingen met Latijnse Maria-legenden voor hem toegankelijk waren.

Ten slotte het jongste handschrift H. In deze kodex moeten we, zoals uit een nauwkeurige vergelijking met I en K blijkt, twee gedeelten onderscheiden. Het eerste gedeelte (H¹: N°. 1—82) komt woordelijk overeen met de gewijzigde redactie van K, terwijl het tweede gedeelte (H²) woordelijk de oorspronkelijker redactie van I heeft. Toch heeft de schrijver van H het handschrift K zelf niet gekend. Indirect blijkt dit uit het feit, dat K rijker van inhoud is; immers de verzamelaar van H trachtte zoveel mogelijk exemplen bijeen te brengen, overal waar hij ze vond, en zou dus stellig niets versmaad hebben. Maar er zijn ook enkele rechtstreekse bewijzen: K heeft fouten die in H niet voorkomen. In het begin van LXXXV (blz. 167, r. 17) staat: „in leringhe”, maar vóór „leringhe” is een g weggeschraapt. Uit de variant van H (in gracie der leringhe) zien we, dat K dezelfde tekst vóór zich had als H, maar dat H onmogelijk een afschrift van K kan zijn. Hieruit kunnen we besluiten tot een gemeenschappelijk origineel van H en K, dat we Y zullen noemen. Niet onmogelijk is het, dat de schrijver van H een onvolledig handschrift van Y gebruikte, waarin maar 82 exemplen voorkwamen. In elk geval begint hij met N°. 83 een ander handschrift af te schrijven, of misschien ook de inkunabel zelf. Daarbij kon hij overslaan

1) Van een Mnl. vertaling van de *Scala celi* heb ik tenminste tot nu toe geen spoor gevonden.

K — of het origineel van K, maar dat is voor ons doel hetzelfde — zijn bronnen niet slaafs volgde. Dit zien we in de volgende eigenschappen.

1ste Hij trachtte een zekere samenhang in zijn werk te brengen, door legenden waarvan de inhoud verwant was, bij elkaar te plaatsen. Na het uitvoerige proza-verhaal van Theophilus, waarvan de bron nog niet bekend is, zocht hij andere verhalen bijeen, waarin van een duivelverbond sprake was. Weldra moet hij de consequente toepassing van dit beginsel opgeven, en van N°. 15 af begint hij meer regelmatig I te volgen (1, 2, 3, 4, 5 enz.); toch laat hij telkens exemplen in, zonder dat de oorzaak ons duidelijk is. Maar wanneer de opeenvolgende verhalen van I verwant zijn, b.v. I 51—56, over het Ave Maria, dan behoudt hij die volgorde. Hetzelfde streven blijkt b.v. uit het feit dat I 67 en I 103, die beide Thomas van cantelenberch tot hoofdpersoon hebben, samengevat worden in LXXVII.

2de Hij verandert en verbetert opzettelijk de redactie van zijn origineel, b.v. waar dit door een te letterlijke vertaling van het Latijn onnederlands is. Zie b.v. de varianten bij XCII, naar Caesarius, o. a. blz. 192, r. 10, waar de tekst oorspronkelijk luidde: „welker reynicheit haer verblijde mitter menscheliker reynicheit”, in hs. K vereenvoudigd tot: „Want si verblijt haer vander menscheliker reynicheit” (vgl. blz. 191, r. 16 met de variant).

Ook in de legende van de „elf dusent maechden” (2de deel van CXVII) blijkt bij vergelijking met het origineel, dat I letterlijk afschrijft, K daarentegen zelfstandig redigeert.

In verband daarmee staat, dat in K soms minder gewone woorden door andere vervangen zijn, vooral wanneer een Zuid-Nederlands woord voorkomt, waarvoor in het Noorden een ander gebruikelijk was. 3de Soms brengt hij om zijn verhaal levendiger te maken, de directe in de directe rede over.

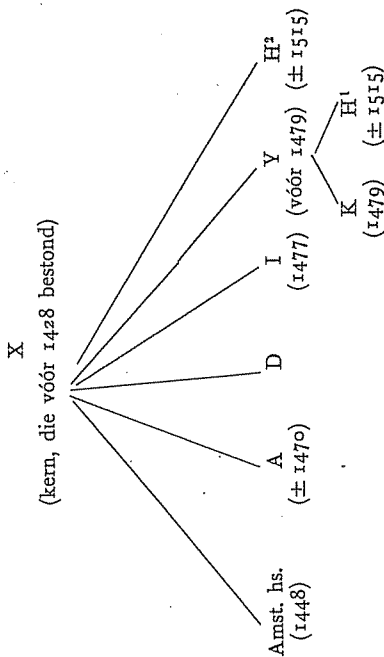
4de Waar de duidelijkheid het toelaat, streeft hij naar verkorting, door weglating van herhalingen, b.v. in LII (blz. 103, r. 1—7 „Doe seide hi haer hoe daer overdraghen was”, en vooral in CVI, waar het verhaal zelfs schade lijdt door de sterke verkorting aan het slot.

de nummers die hij al uit de eerste verzameling (Y) had afgeschreven. Heel nauwkeurig ging hij niet te werk, want hij nam noch 7 nummers op, die al in het eerste deel voorkwamen (H 96 = H 12; H 112 = H 70; H 127 = H 44; H 135 = H 3; H 138 = H 20; H 168 = H 76 en H 171 = H 51); hier hebben we dus de beide redacties in hetzelfde handschrift.

Dat hij werkelijk de verzameling I voor zich had, kunnen we noch op een andere wijze controleren. Na N° 107 (= I 48) wilde hij beginnen aan I 49, maar toen hij bemerkte dat dit exemplar al opgenomen was, schrapte hij die regels door, en begon met I 50 (Zie voren de index, en vgl. bij K 86 en H 113).

Ten slotte vinden we ook in H jongere toevoegsels, die in geen ouder handschrift te vinden zijn, en waarvan ten dele de bron aangegeven kan worden, b. v. N° 169, ontleend aan het leven van Kathrine van Naeldewick en N° 155—168, en 175 aan *Der Selen Troest*, terwijl achteraan ruimte gelaten was om de verzameling steeds aan te vullen. De gebrekkige Latijnse citaten maken het waarschijnlijk dat de schrijver geen Latijn verstond, en dus bij de keuze van zijn bronnen tot de Dietsche geschriften beperkt was. Bovendien, mits men in 't oog houdt dat een dergelijke verzameling geen afgerond geheel is, maar voor verkorting en uitbreiding vatbaar.

Voor uitvoerige taalkundige beschouwingen is in deze inleiding geen plaats. Ik beperk mij dus tot enkele opmerkingen. In deze 15de-eeuwse teksten zijn geen belangrijke archaeologische of lexicografische aanwinsten te verwachten. Het taalkundig belang schuilt elders: wanneer de lang verwaarloosde studie van de Middelnederlandse dialekten ter hand genomen wordt, dan zal de onderzoeker hier voor de 15de eeuw vrij wat materiaal bijeen vinden, ook ter oplossing van de vraag in hoever er toen een *román* bestond naast het dialekt.

In het eerste deel bevinden we ons op Hollands gebied: hs. K is in Leiden geschreven, hs. H hoogstwaarschijnlijk ook in Zuid-Holland; I is te Delft gedrukt. Merkwaardig is, dat in I, de vertegenwoordiger van de oudste redactie, een vrij sterke Vlaamse invloed merkbaar is, die misschien op Vlaamse afkomst wijst, maar in elk geval de Vlaamse Brabantse invloed op het Hollandse schrijven aantoon, die omstreeks 1600 zo krachtig wordt¹⁾, dat er tot op onze tijd in de zogenaamde „schriftaal” sporen van achtergebleven zijn. In K en H zijn die woorden of vormen meestal door de Hollandse vervangen; bij andere afwijkingen is het niet gemakkelijk uit te maken of we met verschil van plaatselijk taalgebruik te doen hebben, of dat een woord door een ander vervangen wordt, omdat het verouderd en in onbruik geraakt is. Ik tekende o. a. de volgende, meermaalen voorkomende afwijkingen op:

I	K en H
toechde	toende
brulocht	bruloft
ontknocht	ontknoeft
peysde	docht
vyerich	vuerich
dwaen	wasschen
harde	ontbr.

1) Vgl. het bekende opstel van Dr. J. W. Muller *Sprektaal en schrifttaal in het Nederlandsch* (Taal en Letteren I). De grote verbreiding van Ruusbroec's geschriften en denkbeelden in Noord-Nederland zal wel als belangrijke faktor in rekening gebracht moeten worden, als we de Zuid-Nederlandse tint van het latere stichtelijke proza willen verklaren.

harde blijde	verblijt
minre	dienre
viant	duvel
versaken	verlochenen
ontfermherticheit	barmherticheit
confuus beraden	confuus doen
rouwe driven	rouwe hebben of drovich zijn
geringe	rassche of haestelic
oncuysch	onrein
ieghens	teghen
cleynoot	yuweel
te broken	gebroken
tot eenre tijt	op een tijt
du en dijn	ghi en uw
en (<i>enclitics</i> , b. v. deden)	hem (dede hem)

Wanneer we K en H vergelijken, dat blijkt dat de Vlaamse vormen niet geheel verdwenen zijn, maar dat H er meer heeft als K, b. v. *gewrocht, vier* (K: *vuer of vier*), *toechde* (K: *toende*), *dierbaer* (K: *dierbaer*, maar daarnaast *dier tijt*), *cume, sanemesterse* (K: *meesterisse*), *blencken, scellen* (= schillen). Andere verschillen zijn: K heeft vrij regelmatig *iu*, waar H *u* heeft; het Neutrum *alle* naast *al* in H; vormen als *harte, warmoes, -warf*, waar we in H lezen: *herte, wermoes, -warf*; omgekeerd leest men in K *sel, selt*, in H *sal, sult*. Verder heeft K *ghestorven*, H *gesturven*. De vormen *woert* en *wert, haren* en *horen* worden in beide hss. door elkaar gebruikt.

Gemeenschappelijke Hollandse eigenaardigheden zijn: de *ft* in *ghacoft, after* (H heeft ook *achter*), de *ei* in *teyken, cleyder* enz., de *o* in *mader, boken, bloms, drovich, toven, soeken, proeven, over* (= oever), *ropen; voir* (van varen), *doot* (van doen), *rokeloes* enz. Daarentegen schijnt K vrij regelmatig *ue* te schrijven om onze *oe*-klank aan te duiden, b. v. *guet, gruet, suet, anrueren*.

Voor de kennis van het Hollandse dialekt omstreeks 1500 zal H waarschijnlijk meer opleveren dan K, omdat de spelling minder regelmatig is en daardoor meer de klank laat doorschemeren. Het ontbreken van de slot-*n* is natuurlijk geen schrijffout; noch beter

bewijs dat deze *n* toen in Holland uitsluitend in de spelling bestond, is dat er herhaaldelijk een foutieve *n* geschreven wordt. Dat de *sch* toen al in sommige gevallen de klank *s* aanduidde, blijkt uit de vormen: *ghewist, hemels* (Adj.) en uit spelfouten als *wasssche kaers*.

Verder vinden we herhaaldelijk de *ā*, die beantwoordt aan onze *ā*, en die uit de tegenwoordige Zuid-Hollandse dialekten, b. v. in de omstreken van Gouda, goed bekend is, o. a. *swaert, aerni, gedacchte, waecht, raet* (= rad), *aanzé, begaen* (= begon), *daenct, waanneer, scaende*, enz. Daarnaast ook een lange klinker in *kieste* (= (kist), *giesteren* of *gijsieren, vergijffenis, berijpen, ghecrust, best* (= best), *ten leesten* (= lesten), *dochte, mochte, suchte* enz. De *ij* schijnt noch vrij geregeld de spelling voor de klank *i* te zijn, zoals dit trouwens ook voor de 17de eeuw vaststaat. H spelt b. v. *lijff* in plaats van *lieff, siestu* voor *ijstu*, en omgekeerd *dijure* voor *dienre* (dienaar). Daarentegen vinden we een enkele maal de spelling *ey*, waaruit blijkt dat de overgang tot de klank *ei* toen al sporadies voorkwam, b. v. *reyden* en *screyen* (= scrijn). Eindelijk wijs ik noch op het verdwijnen van de *t* in *nacht* = *nacht* en *mochmense* = *mochtmense*, en op het feit dat het onderscheid tusschen de stemhebbende en stemloze *g* niet altijd scherp gehoord werd, blijkens vormen als *herberche, verenicken, sondiche*. Minder duidelijk is mij de spelling *ch* voor *ch* in *trechken, klochken, stechte*; en *woede* naast *woude*. Een andere spelling-eigenaardigheid is het gebruik van het enkele letterteken in plaats van het dubbele, in gesloten lettergrepen, b. v. *gestente, sprac* (= spraak) *bewende, natur, ghetuch*, enz.

De teksten van het tweede deel geven proeven van 15de-eeuwse taal uit allerlei Nederlandse gewesten, waardoor onderlinge vergelijking uit taalkundig oogpunt van belang wordt.

Ook voor de spraakkunst valt er uit te leren. Eigenlijk kunnen we niet spreken van de spraakkunst van het Middenlands; niet alleen omdat we met een tijdperk van drie eeuwen en een complex van dialekten te doen hebben, maar ook omdat de taal van verschillende schrijvers niet gelijksoortig is. In de eerste plaats staat de uiteraard conventionele, archaïsties gekleurde poëzie niet op één lijn met het proza. Maar ook in dat proza is duidelijk verschil waar te

nemen tussen de streng geconstrueerde taal van Ruusbroec, en het hartschotelijk praten van Jan van Leeuwen; tusschen een woordelijk uit het Latijn vertaald stuk, en de ongedwongen, naieve verhalen, die zeer dicht bij het spreken staan. Grotendeels behoren onze teksten tot de laatste soort, hoewel hier en daar de invloed van het Latijn in sommige „schrifttaalvormen” niet te miskennen is. Nu de nieuwere spraakkunst, vooral in de praktijk van het taalonderwijs, steeds meer gebaseerd wordt op het Algemeen Beschaafd, waarvan het Hollands dialect de kern uitmaakt, zal ook het Hollandse taalverleden meer de aandacht moeten trekken. Dit geldt ook voor de vormleer. Een bewijs dat de genitiefvormen *des* en *der* omstreeks 1500 in Holland niet meer tot de levende taal behoorden, of ten minste grotendeels verdwenen waren, leveren ons „schrifttaal”-vormen als: *des maghets* en *des vrouwen*, die in H te lezen zijn¹⁾, of zondertlinge vormen als *deses menschers*, *des ziekens*, die m. i. evenzeer alleen op papier bestaan hebben. Het komt mij voor, dat *der* langer geleefd heeft dan *des*, en dat dit toe te schrijven is aan de steun van de vorm *vander*, waarin de oude Datief lang stand hield; een variant *vandé* heb ik ten minste tot nu toe niet aangetroffen.

De Bijlagen dienen om een proeve te geven hoe de hoofdbronnen van de exemplen in de 14de en 15de eeuw vertaald zijn. (Vgl. Hoofdstuk I van mijn *Mnl. leg. en ex.*) Proeven uit de vertaling van het *Esordium magnum ord. Cisterc.* heb ik niet opgenomen, omdat ik die later uitvoeriger hoop te geven dan in een bijlage mogelijk is. Ook het *Bienboec* kon overgeslagen worden, omdat onder de teksten verscheiden teksten voorkomen, die bijna woordelijk uit deze vertaling overgenomen zijn (o. a. CXVIII—CXXI; CXXXII—CXLVI). Daarentegen konden uitvoerige fragmenten uit de *Caesarius*-vertalingen niet achterwege blijven, omdat die geheel zelfstandig zijn. De vertaling van het *Genitse* hs. bevat maar een klein deel van het

1) Dit geeft dus een aanvulling van hetgeen Dr. Kollwijn omtrent de 16de eeuw heeft opgemerkt. Zie zijn belangrijk opstel *De geslachten der zelfstandige naamwoorden in het Nederlands (Taal en Letteren II, 22)*: herdrukt in *de Opstellen over Spelling en Verbuijing*; daar worden o. a. uit *Marnix* de vormen *des Maghts* en *onses liefs Vrouwen* geciteerd.

zevende boek; in het *Hamburgse* hs. komt het volledig voor, maar ik kon dit niet geheel opnemen, en koos dus enkele belangrijke capita, die tot vergelijking met andere redacties in staat stellen. Opzettelijk liet ik *Cap. II, V* en *XIV* naar de beide handschriften afdrukken; als men het Latijn daarnaast legt, kan men de waarde van de twee vertalingen vergelijkenderwijze beoordeelen.

Bij de proeven uit de *Passionael*-vertaling gaf ik uitvoerig de varianten van I en H, om te laten zien dat deze redactie dicht bij het origineel staat dan K, maar tegelijk in hoever de oude *Brabantse* tekst gemoderniseerd is. Voor mijn uitgave koos ik *Ms. Brussel Kon. Bibl. 15149*, omdat dit mij voorkomt het oudste te zijn van de hss. die mij onder de ogen kwamen; voor een enigszins volledig apparaat van varianten was het aantal hss. van deze vertaling te talrijk.

In de Aantekeningen heb ik getracht beknoptheid met volledigheid te verbinden. Een verwijzing naar de bladzijde van mijn *Niederlandsche legenden en exemplen* waar het exemplum besproken of vermeld is, ontsloeg mij van de verplichting om alles te herhalen wat daar al gezegd is. De verwijzing naar verwante redacties en soortgelijke exemplen dient om de lezer in staat te stellen zich, vooral in de doolhof van het tweede deel, eenigszins te oriënteren. Mijn bedoeling was niet, de aantekeningen leesbaar te maken, maar aan belangstellenden bij elk exemplum het materiaal en de literatuur aan te wijzen voor een nader onderzoek naar de bron of de onderlinge verwantschap. Zoveel mogelijk heb ik daarbij gebruik gemaakt van wat na 1900 op dit gebied verschenen is, o. a. Meister's uitgave van *Die Fragmente der Libri VIII Miraculorum des Caesarius von Heisterbach* (Rom 1901); het proefschrift van Van der Vet over *Het Bienboec van Thomas van Cantimpré en zijn exemplen* ('s Gravenhage 1902); de *Index miraculorum B. V. M. in Analecta Bollandiana* XXI, 358, terwijl ik *Mussa's Studien* meer geregeld aangehaald heb dan in mijn *Mnl. leg. en ex.*; enz. Eerst toen alle teksten afgedrukt waren, heb ik kunnen vergelijken de inkunabel *Der Sielen Troest*, de *Maria*-legenden achter het boekje *Die seven sachen*, en *Ms. Letterk. 218*, maar daarvan heb ik in mijn aantekeningen

ruim gebruik gemaakt. Een enkele maal heb ik voor de latere lotgevallen van een populair exempel, verwezen naar zeventiende-eeuwse devotie-boekjes (zie o. a. Aant. XCIV). Behalve *Den Saterdag van O. L. Vr.*, dat ik voor Cap. XII van mijn *Mnl. leg. en ex. gebruikte*, kwam mij een ander merkwaardig boekje in handen, *Den gestelycken Rooselaer* (Antwerpen 1621)¹⁾.

Ten slotte rest mij noch, allen die aan het tot stand komen van deze uitgave meegewerkt hebben, mijn hartelijke dank te betuigen; in de eerste plaats aan prof. Verdam, die zich de moeite getroostte, het eerste deel voor mij met het handschrift te collationneren, en die bij het doorzien van alle proeven voor het tweede deel, mij menige nuttige wenk gegeven heeft. Vervolgens aan P. Bonaventura Kruitwagen, O. F. M., te Woerden, die mij voor mijn aantekeningen alle inlichtingen en litteratuur verschafte die ik verlangde, en mij daardoor op een gebied waar ik als niet-Katholiek minder thuis ben, veel zoeken bespaarde. Ook gevoel ik mij verplicht jegens Dr. De Vreesse, Dr. Brugmans en de heer M. van Everdingen S. J., die mij bij de collatie van sommige teksten in het tweede deel behulpzaam waren.

¹⁾ Het exemplaar dat ik gebruikte, is het eigendom van de firma J. W. van Leeuwen te Leiden, die zo welwillend was het mij ten gebruikte af te staan.

fol. 2^a *Hier beghinnen sommighe exempelē van onser liever vrouwen maria hoe oerbaerlic Ende verdientelic het is horen souter te lesen*

CCVII

fol. 3^a Meester ian vanden berch vertelt in sijn marionael Dat ic oec hebbe ghevonden in brueder thomas boec vanden tempel In dien tiden dat Sinte dominicus predicte ende leerde onser vrouwen souter te lesen So was een ghemeen wijf te romen Die boven maten scoen was in sprake in sierheit ende in werflike bliscap Dese vrouwe ontfinc een vijftich van Sinte dominicus handen dat si decde onder haren rock ende las diewijl daer an Mer leyder niet myn en gaf si haer boven den anderen in alle onreynicheit Want die mannen liepen meer na hoor dan na een ander vrouwe in ydelheit Dese vrouwe was ghehieten scone katrijn om haer grote scoenheit ende sierheit Ende si bleef aldus in dit leven Mer si ghinc altoes eens des daghes ter kerken ende las haer souter Als hoor sinte dominicus gheleert hadde Ende in die eerste vijftich Ave marien peynsede si op die ioncheit cristi Daer hi vijftich hi alle sijn passie in doechde inder herten Die ander vijftich las si in die eer sijnre passien die hi waerachtelic gheliden heeft in sijnre menscheit Die derde vijftich las si om cristus passie na sijnre godheit. niet dat die godheit leet in hem selven Mer die menscheit leet Ende ter eren sijnre verrisenisse daer die godheit ende menscheit versamende Als katrina aldus biddende was. so gheveit op een tijt Dat si seer wildelic na hore manieren liep doer die stat van romen Ende siet daer quam een scoen ionghelinc ende sprac